IZVJEŠTAJ

predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene.

I. Opis položaja crkve.

Kako je u dnevniku iskapanja rečeno, otkrivena crkva sv. Marije od Otoka ili de Salona, leži po prilici u sredini ravnice, zvane Gospina livada, na Gospinu otoku, uz koju leži sadašnja podžupska crkva sela Solina blažene djevice Marije, zvane također Gospe od Otoka. (sr. nacrte sl. 134 i 136) Cijeli ovaj otok dijeli se u dva dijela, sjeverni, na podnevnom kraju kojega leži uz staro-hrvatsku i sadašnja podžupska crkva i na južni. Ovaj zadnji pa i dio zapadnoga spušta se prema rijeci Jader ili Solin. Malne sva ova ravan sada je što ledina što livada, vlasništvo crkve. Otok ima od istoka prema zapadu u dužinu 104 m. a od sjevera prema jugu 158 m. Od ceste, koja vodi u Klis, do sadašnje crkve ima preko 100 m. daljine. Dva rukava rijeke Jadra opkoljuju otok od sjevera i od juga. Na sjeveru kameni Gospin most spaja Gospinu livadu sa cestom, koja vodi u Klis, Sinj i dalje u Bosnu, a na jugoistočnoj strani drveni most vodi u solinsko polje pokraj mlinice Gabrićeva velika, dok je mali mostić kod Jankove mlinice, koji je na jugozapadu vodio u solinsko polje, od dvadesetak godina porušen. Rijeka Jader razlijeva se ovdje s jedne i druge strane u više manjih rukava, te tjera više mlina. Na sjevero-zapadu je otoka Velika mlinica ili Galija velika sa 14 mlina, zgrada iz raznih doba, od kojih bi jedan dio mogao biti iz doba hrvatske narodne dinastije, uprav onaj na porušeni svod. Niže od nje leži mlinica Mala galija sa 4 mlina, od kojih 20 god zapuštena. Na južno-istočnoj strani leži mlinica Gabrićeva velika sa 4 mlina i Gabrićeva mala sa 5 mlina, na jugozapadu Jankova sa 6 kolesa. Ova je zadnja uslijed neuređene rijeke i juridičkih odnošaja mnogih njezinih vlasnika od kojih 20 godina zapuštena, te se mlini više ne vrte. Jedan dio ove zgrade u obliku kule veoma je star, te sudeći po sitnu kamenju i istrošenu klaku posve je lako, da je iz doba hrvatske narodne dinastije, a jedna od onih mlinica, koje se spominju u našim dokumentima ujedno sa crkvom Gospe od Otoka. Na zapadu crkve, među mlinicama Jankovom i malom Galijom (3 mlina) leži yeoma stara zgrada, vlasništvo Mihe Cerine, u kojoj je do nazad 30 godina bila stȕpa. Ovo je bez dvojbe u temeljima najstarija zgrada od svih ovih i ova stȕpa, u kojoj se stȕpalo sukno do nazad malo godina, valjda da je ona calavagia i fulla, koje se spominju u starim dokumentima pokraj Gospe od Otoka. Solinske mlinice, od kojih još ima izim spomenutih Aljinovića sa 5 mlina i Gašpića sa 15 mlina, spominju se često u našim dokumentima počamši od god. 1000. kao molendinum, molendina, molendina regia,[1] a to su ove sadašnje mlinice, koje su tekom vremena promjenile vlasništvo. Kako u staro doba, tako i dandanas veoma su unosan obrt. Istom otkada je god. 1880. Grgo Vidović sagradio nedaleko od izvora rijeke Jader veliku mlinicu po novijem sustavu i stalo se uvažati u Spljet brašno iz vana, mlinice solinske, sagrađene po starinsku, stale su propadati, sasvim da se neke i tako još drže.

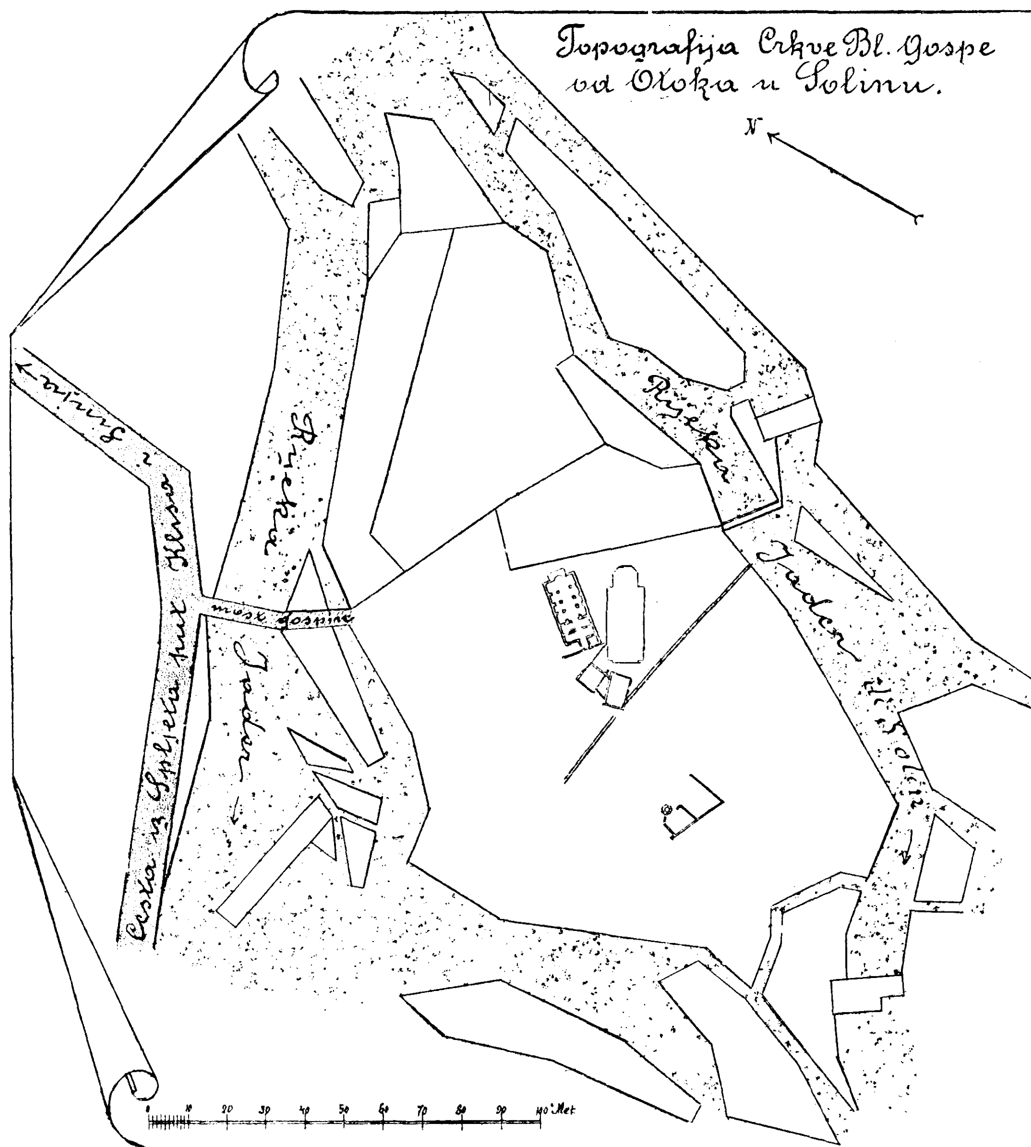
Na sjeveru preko rijeke i preko ceste, koja vodi Klisu, leže ispod ceste i kuća sela Solina perimetralni zidovi stare rimske Salone, od kojih Gospa od Otoka ne leži nego jedno 100 m. daleko.

Na ravnici, koju opisasmo, t. j. na Gospinoj livadi leži malne u sredini sadašnja podžupska crkva blažene djevice Marije, sagrađena god. 1880. (sl. 134 i 136). Ova je na jedan brod, bez zvonika, koji se namjerava graditi. Sagrađena je na istom temelju, na kojem je bila do god. 1875. stara podžupska crkva istog imena, tako da je stara crkva ostala uprav između temelja nove.

---

[1] Rački Docum. p. 29, 79, 132, 135 (molinum), 149.

Propade ova stara crkva mjeseca travnja god. 1875. uništena od požara, koji je buknuo za svečanosti prigodom boravka našega vladara Franje Josipa I. u Spljetu. Bila je oblika, kakvi se vidi na slici 135[1] t. j. na jedan brod, a sprijeda sa tezom, vrstom *atrija ili narteksa u staro-kršćanskim crkvama.* Ova je crkva bila sagrađena po svoj prilici iza kako je staro-hrvatska bila za doba Turaka porušena, negdje u XVII vijeku, a jamačno je u

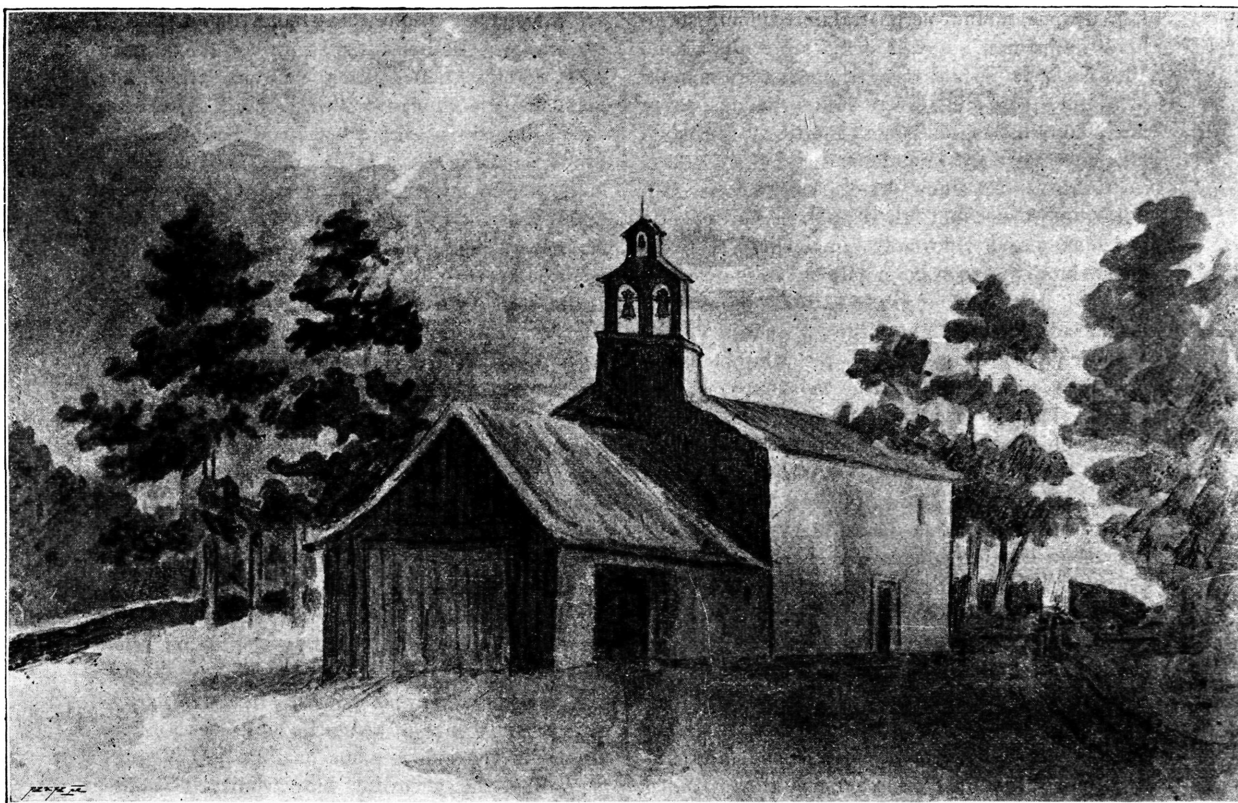

Sl. 134. Okolica crkve Gospe od Otoka u Solinu.

njoj bilo uzidano i materijala iz staro-hrvatske porušene crkve, koji je ovom prilikom propao.

[1] Ovu sam sliku našao u albumu risarija pok. Petra Zečevića, pučkoga učitelja u Velikom varošu, koji sam album god. 1898. nabavio među nekojim ostalim knjigama iz ostavštine pok. dra. A. Bajamonta, bivšega spljetskoga načelnika. Zečević se je rado bavio i sa slikanem, osobito predjela i narodnih nošnja, te je on izradio i slike narodnih nošnja za nedovršeno djelo pok. dra. Fr. Carrare „La Dalmazia descritta“.

Višekrat sam zadnjih godina propitkivao starije seljake, tadašnje crkovinare i tadašnjega glavara sela, dali se je pri kopanju temelja za novu crkvu našlo što starinskoga, a pri raskopavanju starih zidova, da li je iskočio koji starinski predmet, no odgovor je bio uvijek niječan. Nego mora ipak da je toga bilo. Prigodom novoga iskapanja opazilo se, da temelji zgrada okolo staro-hrvatske crkve idu dalje pod novom crkvom. Bio je porušen sjeverni zid crkvine ograde, pa je i u temelju bilo ostanaka starijega zida. I na mjestu gdje je god. 1896. bačen temelj novomu zvoniku (vidi sl. 136) udarilo se je u perimetralne zidove staro-hrvatske crkve. Da je ovuda naokolo imalo biti materijala staro-hrvatske crkve, dokazom je ornamentalni ulomak br. 5. na slici 137 (na kraju) našast uzidan god. 1898. na uglu zapadno-podnevnom ograde okolo crkve. Stup br. 1. na istoj slici bio je od davnih vremena usađen na desnoj ruci vrata crkvene ograde prema ulaznim vratima u crkvu, te je služio kao sjedalo. Čestokrat sam se i ja na njem odmarao, kada bi još kao klerik, a kasnije kao svećenik iz bližeg rodnog mi sela Vranjica dolazio u solinsku crkvu[1]. Teza, koja je bila pred starom izgorjelom crkvom sprijeda otvorena, dopuštala je, da se u nju gleda i vidi, što je u njoj bilo. Takov je po prilici bio i atrij staro-hrvatske crkve sv. Marije od Otoka. Tako se tumači apostrofa na našem napisu kraljice Jelene, u kojoj se kaže putniku, koji ovuda prolazi, da pogledavši amo, reče joj duši: Bog ju pomilovao! Putnik prolazeći ovuda od mosta kod Jankove mlinice do Gospina mosta, prolazio je mimo vrata ulaza u crkvu, te je bacivši oko na desno, mogao viditi sarkofag kraljice Jelene u atriju crkve.

Sl. 135. Nova crkva gospe od Otoka u Solinu, koja je godine 1875. izgorila.

Crkva sv. Marije od Otoka, koja je bila prekopana god. 1898. mala je bazilika na tri lađe (sl 136), odijeljene među sobom sa četvorokutnim

[1] Vranjic i Solin jesu jedna župa; u prvom jest stan župnika a u drugom pomoćnika.

pilovima, kojih ima po tri sa svake strane (*b*, *c*, *d*, *e*, *f*, *g*), ukupno dakle šest, a svršava polukružnom absidom (*a*). Orijentirana je od istoka prema zapadu, samo nešto malo ide više prema sjeveru. Sadašnja nova podžupska crkva istoga imena nešto je bolje orijentirana, kako se vidi na tlorisu, a stara podžupska crkva, koja je izgorjela god. 1875., bila je sagrađena na istom položaju sadašnje, naime tik uz staro-hrvatsku, t. j. tiču se malne perimetralnim zidom, staro-hrvatska južnim, a nova i novija sjevernim zidom. Vidi se, kada je bila staro-hrvatska porušena, da je njezino nagomilano kamenje priječilo, da se nova sagradi baš na istom mjestu, te je stoga bila nova do stare sagrađena.

Perimetralni zidovi staro-hrvatske crkve nisu bili svagdje sačuvani, ali se ipak našao svagdje podzidak pravih zidova. Isto tako može se reći i o pilovima. Prema svakom pilovu bio je contrefort ili četverokutna lizena, tako da su pobočne lađe imale 2·25 m. širine, a srednja 3·50 m. Proporcija, koja ima vladati po arhitektonskim pravilima glede širine glavne lađe naprama pobočnim, i ovdje je dakle sačuvana. Glavna lađa bila je obično široka još jedan put više nego pobočne. Dužina pako lađa od abside do vrata ulaza iznosi 11 m. Absida (*a*) ima 1·20 m udubine, a njezina tetiva iznosi 2·40 m. Do ove abside, na desnu gledaoca, u perimetralnom zidu, a prema desnim pilovima ima mali izdubak kao posve mala absida. Takovomu izdubku s druge strane nema traga, te se s toga nemože pomisliti ovdje na trichoru, ili baziliku na tri abside, odgovarajuće trim lađama crkve. Taj mali izdubak imao je po svoj prilici služiti kao ponara za potrebe crkve. Sva je prilika, da je nad pilovima *b*, *c*, *d*, *e*, bližim absidi, bila konična kuba. Osnova dakle ove bazilike bila je onaka, kakva je bila sv Eufemije u Spljetu iz god. 1069[1], sv. Nikole u Velom varošu Spljeta iz god. 1069[2], sv. Barbare u Trogiru[3] iz god. 1194[4] t j. crkva na tri broda i unakrst poprječnom središnjom čunjastom kubom. Stil je ovaj bio vladajući za ono doba u Dalmaciji. Kuba konična nije se iz vana vidila, nego je bila obla. Bazilika ima samo jedna vrata t. j. ona što vode u glavnu srednju lađu; pobočne lađe nemaju vrata. I ako su u starokršćanskim bazilikama bila obično troja vrata, odgovarajuća trim lađama, ipak to nije bilo uvijek i svagdje, te nalazimo mnogo bazilika samo sa jednim vratima i to još od najstarijih na pr. sv. Klementa u Rimu[5], sv. Pamakija u Porto[6], sv. Marije u Bethelemu[7]; kasnijih vijekova pako to nije običaj, naime jedna su sama vrata i to glavna[8]. Dapače i staro-kršćanska bazilika sv. Anastazija tangara u Marusincu u Solinu, na tri broda, imala je samo jedna vrata, i to u glavnoj lađi[9], jer na mjestu, gdje su imala biti ostala vrata, tu su dvije četverokutne prostorije. Bazilika pako u Manastirinama, sv. Dujma biskupa i mučenika i ostalih solinskih mučenika ima redovito troja vrata [10]. Ispred lađa naše bazilike ima (II) narteks t. j. mjesto u starim bazilikama, u kojem su stajali neofiti, katehumeni, pokornici i javni grješnici, a koje je u srednjem vijeku služilo također za istu svrhu, ali običajno za sastajalište prije ulaza u crkvu za službu božju. Ispred narteksa bila je opet druga prostorija, po prilici isto tako velika kao i prva, a to je atrium (III). Lijevo na podzidku u pravcu osi bazilike ležao je sarkofag kraljice Jelene (*C D*), licem napisa okrenut prema absidi crkve.

I ispred atrija bila je prostorija, nešto veća nego li dvije opisane, od koje je malne sama substrukcija sačuvana. Na desnu bilo, sva je prilika, mjesto za crkvene potrebe, valjda za krstionicu, a lijevo bila je prostorija nešto veća, koja je izlazila van zidova same bazilike *G—Z*. Sva je prilika, da je ovdje bio zvonik. U starokršćanskoj crkvenoj arhitekturi zvonik je bio samo u iznimnim slučajevima integralna čest bazilike; većina zvonika stoji o sebi u blizini bazilike[11]. Ali tekom vijekova zvonik se je stao približavati crkvi, pa u srednjem vijeku nalazimo

1 Sr. Eitelberger Mittelalterliche Kunstdenkmale Dalmatiens II. Aufl. Wien 1884. S. 293, 294; Vodja po Spljetu-Solinu str. 201. Ova je crkva god. 1877. postradala od požara.

2 Sr. Vodja po Spljetu i Solinu str. 208.

3 Vodja po Spljetu i Solinu str. 285 sl. Farlati Illyr. Sacr. IV. p 308; Celio Cega La Chiesa di Traù p. 55.

4 Eitelberger o. c. p. 295. Jackson-Boni Monumenti d'architettura della Dalmazia u Ateneo Veneto 1888. Vol. I. fasc 1—3 p 100 ss. Hauser A. Die Kunst in Dalmatien u Oesterr.-ungar. Revue 1887. pp. 33 ss.

5 Kraus Real-Encyclopaedie der christl. Alterthümer. I. p. 123. Holzinger Die altchristliche Architektur p 26.

6 Kraus Geschichte der christl. Kunst.

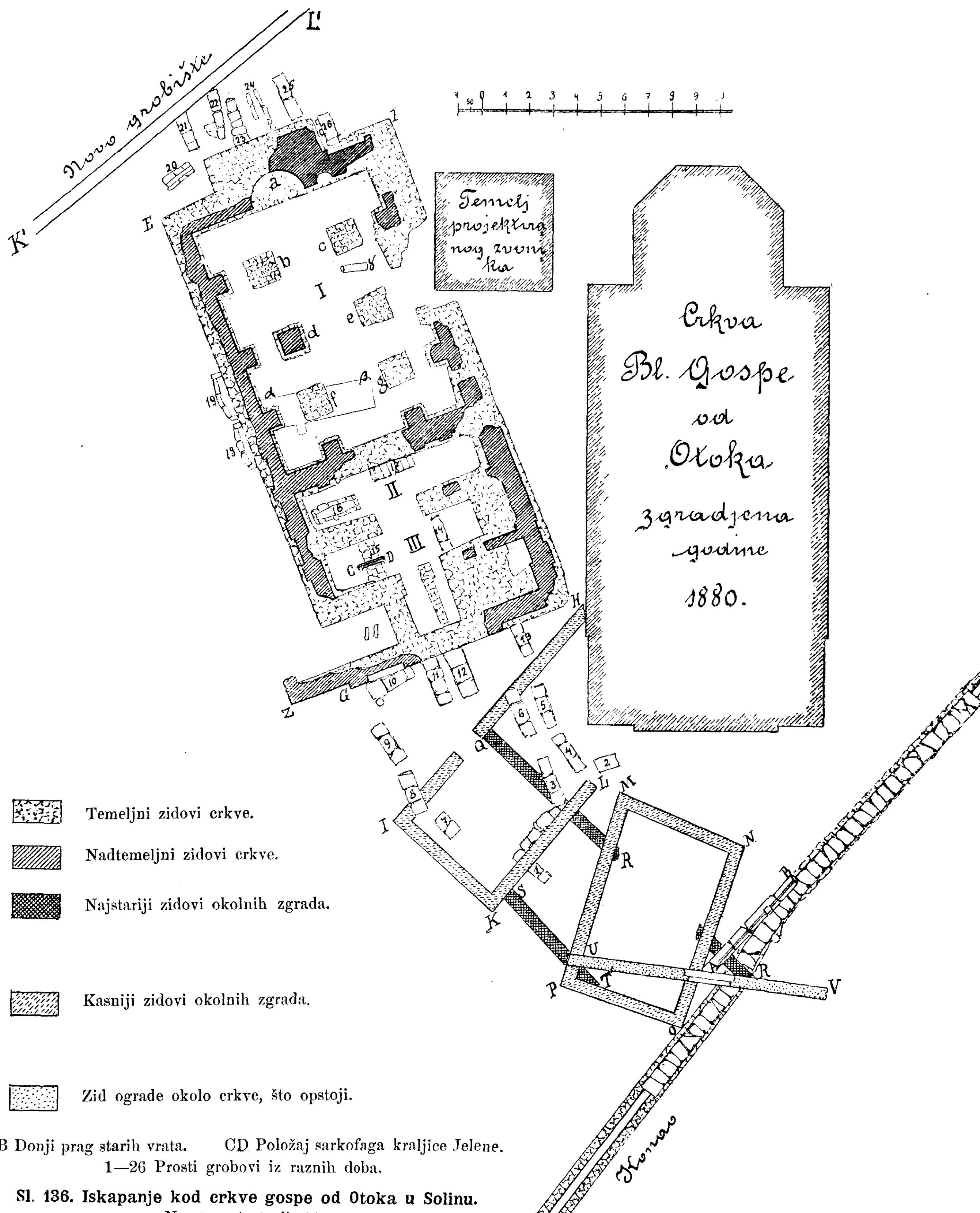
7 Idem p 299.

8 Sr. Cattaneo L'architettura in Italia dal secolo VI. al Mille str. 52 121.

9 Bullettino di archeologia e storia Dalmata 1899. Tabl. I—II.

10 Bull. dalm 1886. Tabl. I; 1892. Tabla II; 1900. Tab. VII—VIII; Tab. XI.

11 Holtzinger Die altchristliche Architektur str. 203 sl.

Sl. 136. Iskapanje kod crkve gospe od Otoka u Solinu.
Nacrt prof. A. Bezića.

crkava sa zvonikom blizu i podalje. U malim crkvama zvonik zbog troška sačinjava integralni dio.

Cijela naša bazilika, uračunav lađe, narteks, atrij i recimo pridvorje, ima sa zidovima u dužini 23 m., a 10 m. u širini. Po tom nije baš niti malena bila. Sadašnja crkva Gospe od Otoka malo se razlikuje i u dužini i u širini od stare; ova ima u dužini izvanjskoj sa absidom 23 m. a u širini 10 m, a u dužini nutrnjoj sa absidom 21·60 m, a u širini 8·40 m, pa u ovoj ipak može stati okolo 500 duša Naravno da je ova zadnja na jedan brod, dok je stara bila na tri broda, ali pošto pilovi i odjelni zidovi odnose prilično u prostoriji, staro-hrvatska mogla je sadržavati nešto manje duša. Ispred bazilike otkopalo se više prostorija iz raznoga doba. Zidovi zgrada *I, Q, H, K, L*, pa *M, N, O, P* i *U V* spadaju jednom razdoblju, a zidovi zgrade *Q, R, S, T* drugomu. Kako se vidi na nacrtu zidovi zgrade *I, H* i *K, L* idu dalje pod sadašnju crkvu Gospe od Otoka, te su morali biti porušeni kada se je ova god. 1880. gradila

Po onomu što ćemo vidjeti, naime da su crkve u solinskom polju sv. Marije i sv. Stjepana bile izručene nekojim redovnicima, koji su u njima obavljali službu božju, nije trudno pogoditi i opredijeljenje ovih zgrada, naime da je ovo bio samostan Benediktinaca, koji su ovdje stanovali i svoju službu vršili. Poznato je iz povijesti, kako je silno bio rasprostranjen ovaj red u Dalmaciji, kako je kod naših vladara bio obljubljen, kako je u njihovim rukama bila sva tadašnja naobrazba[1]. I nedaleko odavle, u solinskom polju u Rižinicama, gdje je od društva „Bihaća“ bio otkriven kneževski dvorac bana Trpimira, uz ulomak njegova napisa[2] bio je samostan redovnika[3]. Ali nije isključena niti misao, da bi ove zgrade ili dio njih mogle biti dvorac kraljeva, koji su u okolici imali svoje imanje, a koji se u listinama spominje (villa regalis). Naša Jelena bila bi se zadnjih godina života amo povukla, te je u crkvi ovoj bila i pokopana. Nisu se dalje mogla ovdje voditi iskapanja zbog nove podžupske crkve.

Tik uz ove zgrade, ali u smijeru poprječnom, otkopao se žlijeb, koji ide od sjevero-zapada prema jugo-istoku. Kraj ovoga žlijeba prema sjeverozapadu, zidan je lijepim pravilnim zidom od učetvorenoga sitnoga kamenja, s jedne i s druge strane. Po sredini ovih žlijeb je širok 50 cm. a dubok od 1·50 do 1·80 m. U dnu, s ove strane, u podanku žlijeba našlo se zemlje sive boje, kao taložina Dalje pako prema jugo-istoku cio je žlijeb bio pokriven balvanima od modra kamena, porušenim na mjestima prema rijeci, dugim do 1·30 m., širokim od 50—90 cm., a debelim 0·20 m. S ove strane, pošto se zemljište obara prema rukavu rijeke, dva zida žlijeba, valjda uslijed slaba temelja, prignula se jedan prema drugomu. U cijelom pako žlijebu našlo se u taložini mnogo hrbina starinskih rimskih predmeta, kano bakrena novca loše sačuvana, hrbina glinenoga posuđa, ulomaka ornamentalnih, ulomak basreliefa, hrbina rimske staklarije, živinskih kostiju itd.

Kojih 15 m. daleko od vrutka žive pitke vode zvana „Gospin bunarić“, prema sjeverozapadu, nestaje traga ovomu žlijebu, i to baš ondje, gdje se mala visočina Gospine livade obara prema rijeci. Sva je prilika, da se je ovdje zemljište, jer od rijeke podrovano, prosjelo, a s njim i zidovi ovoga žlijeba. Ili su, kada se zemljište ugnulo, zidovi ostali na površju, te bili od ljudske ruke porušeni i raznešeni. Kod „Gospina bunarića“ vide se na dva mjesta odrtine zida, koje bi mogle biti ostanci žlijeba.

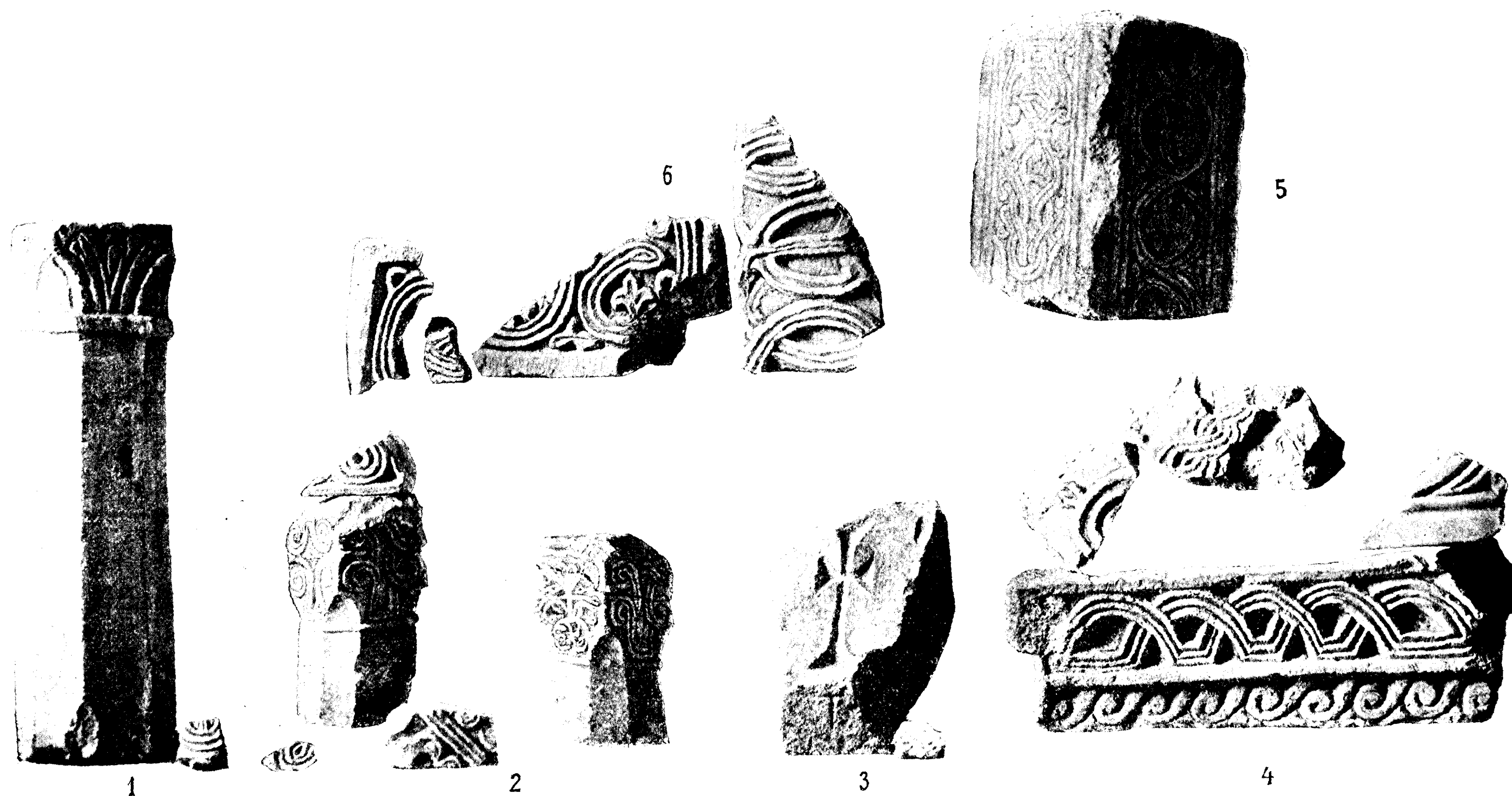
I prema jugo-istoku ovaj žlijeb prestaje, ali tik uz rub rukava rijeke, korita Jankove mlinice.

Nije lako pogoditi, čemu je služio ovaj žlijeb, koji je bez sumnje spajao dva rukava rijeke Jadra. Nameće se misao, da je mogao biti korito vode, koja je tjerala mline, jer i s jedne i s druge strane ima sada dovoljne strmine za vodu. Ali s druge strane, u staro doba zemljište nije ovdje imalo ovako površje Pa ovako lijepi žlijeb za kanal vode za mline, gdje na 100 metara i manje na sve strane teče rijeka Jader u širokim rukavima, na kojim su još i dandanas veoma stare mlinice, isključivalo bi ovu misao. Okolnost pako da se je u cijeloj dužini ovoga žlijeba našlo u dnu svakojakih hrbina rimskih predmeta, isključuje misao, da bi ovaj žlijeb mogao biti iz doba hrvatske narodne dinastije A i konštrukcija njegovih zidova, lijepa i pravilna, rimska je a ne kasnija radnja. Osobito položaj ovoga žlijeba prema zgradama iz kasnijega doba, koje su se nanj nametnule, isprekrižale ga u više pravaca, potvrđuje ovu misao, da je naime ovaj žlijeb rimska radnja Ovo bi mnijenje potvrđivalo to, što se na ovom žlijebu nalazi u *A B* doljnji prag starinskih vrata, iz doba hrvatskoga.

1 Rački Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stolj. u Radu jugosl. akademije LXX. Crkva hrvatska str. 68 sl.

2 „Bihać“ hrv. društvo za istraživanje domaće povijesti. Zadar 1896. II. Izvješće str. 21 sl.

3 Ibid. str. 26. Bullettino di archeol. e stor. dalm. 1891. str. 84 sl.

Sl. 137. Starohrvatski arhitektonski ulomci, nađeni kod crkve Gospe od Otoka u Solinu.

Na jugo-zapadu ovih zgrada bi otkriven skup zidova, kojim nebi imalo biti trudno opredijeliti svrhu. Ti su zidovi kao ograda maloga bunarića žive vode i ograda valjda drugih potreba gospodarske naravi. U bunariću, koji je, sudeći po svemu, središte ovih zgrada, kada je bio otkriven i pročišćen, vrela je živa, bistra, pitka voda Mnijenja sam, da je ovaj bunarić služio samostanu i drugim eventualnim stanovima, a to sudim po analogiji sadašnjega običaja u Solinu glede pitke vode. Poznato je, da je u rijeki Jadru dobra, pitka voda, tako da je car Dioklecijan za svoju palaču u Spljetu sagradio početkom IV. vijeka veličanstven vodovod od izvora ove rijeke, u dužini od 9 kil., koji je iza stoljetnoga zanemarenja bio opet god. 1878. popravljen i svojoj prvotnoj svrhi povraćen[1]. Nego rijeka Jader mutna je prigodom kiša, ne samo u toku, nego i u samom vrelu[2], pa stoga Solinjani dandanas u ovakim prigodama nju ne piju, nego crpe vodu na Gospinu bunariću t. j. na izvoru mlaza iste vode na malo metara od same rijeke, koja se nikada ne pomuti, nego je uvijek bistra. Bunarić prekopan god. 1898. na samih 30 m. od Gospina bunarića bio je po ovom zdenac, iz koga je samostan crpio vodu, te je bio za ovu svrhu sagrađen. A to bi potvrdio i način gradnje ovoga bunarića: naime od dna prema vrhu se je pomalo suživao. Ovakih bunarića opaziti je iz najstarijega našega doba u sjevernoj Dalmaciji, a sliče i turskim iz kasnijega doba.

Posve se je malo arhitektonskih ulomaka našlo u svim ovim zgradama. Od povećih nije nego ulomak stupa od vapnenca visok 1·00 m. u promjeru 0·37., koji se je našao među prvim i drugim pilovom od abside (γ na tlorisu), a bio je podignut i ostavljen na mjestu. Svi ostali arhitektonski komadi naslikani su na slici 137. Br. 1. prikazuje stupić šestouglasti sa kapitelom, koji je do god 1898. bio usađen u zemlju ispred vrata crkve, kako je gore rečeno. Br. 5., koji je do ove godine bio uzidan kao prosti materijal u zid ograde crkvene na desnu, obrađen je na dvije strane, a mogao je biti ulomak arhitrava. Ures mu naliči onomu na pluteju sv. Marije u Trastevere iz IX. vijeka[3]. Osobito je lijep ulomak šestouglastog stupića br. 2. sa kapitelom izrađenim raznolikim ornamentom na sve četiri strane. Prilično je, da je ovaj stupić bio od ciborija oltara. Ostali su komadi što arhitektonski što uresni. Uprav je začudno, koliko se je malo ovih ulomaka našlo kod ovoga iskapanja! To se ne da drugačije protumačiti, nego tim, što je crkva ležala posve plitko ispod površine zemlje, te ono što nije prigodom njezina porušenja od ognja postradalo, to je kasnije bilo raznešeno i tko zna kako upotrebljeno.

Ispod zgrada ispred crkve otkopano je trinaest grobova, a u atriju bazilike samo dva, br. 15. rimski grob od opeka na krov ispod sarkofaga kraljice Jelene, a prema ovomu br. 14. vas porušen od žilja dvajuh drevnih dubova. U nartheksu našasti su br. 16. i 17. Svi su ovi grobovi veoma obični i sastojali su od više kamenih ploča obzidanih naokolo, malo visokih, pokrivenih običnom pločom. Jedini grob pod br. 17. rek bi da je bio nešto bolji, bile su mu nešto pravilnije i bolje tesane ploče, a kostur dobro sačuvan. Grobovi pako br. 18. i 19. uza sjeverni perimetralni zid bazilike, kao što i grobovi br. 20—26 na istoku abside bazilike, bili su kao i oni ispred crkve. Nema sumnje, da su svi ovi grobovi izim dvajuh br. 1. i br. 15., koji su rimski, iz kasnijega doba. Već je bilo opaženo, da su se do nazad malo godina Solinjani u nekojim iznimnim prigodama sve do zadnjih godina, kao na pr. prigodom epidemičnih ili priljepčivih bolesti, ovuda pokapali. I sama okolnost, da je jedan grob (br. 20.) na istoku bazilike bio sazidan od ulomaka iz hrvatkoga doba jasno svjedoči, da su ovi grobovi iz kasnijega doba. Stariji grobovi dakle nebi bili nego li br. 1. koji leži ispod zida *K. L*, i br. 15. grob rimski ispod sarkofaga kraljice Jelene. Ova dva stoje u jednakoj dubini i najdubljoj. Sarkofag kraljice Jelene *C—D* jedini je sigurni iz hrvatskoga doba.

Svagdje u otkopanom prostoru naišlo se na veće i manje svakovrsne predmete iz rimskoga doba. Utisak, koji je ovaj položaj činio na onoga, koji poznaje pobliže ruševine rimskoga grada Salone i okolice mu, jest, da je i na ovom mjestu opstojalo koje obitavalište ljudsko za doba rimsko. I ne računajući silu manjih predmeta rimskih za domaću porabu, o kojim je gore bilo govora, našlo se je više predmeta povećih, kano nadgrobnih napisa,[4] glavica kipića i glava pasa,[5] više

[1] Vodja po Spljetu i Solinu str. 78.

[2] Ovo sam višekrat sam opazio, a prof. A. Bezić kao općinski inžinir (od god. 1880—1890) višekrat je ovo na samom izvoru opazio i sada mi ovo potvrđuje.

[3] Cattaneo L'architettura in Italia p. 158.

[4] Uvršteni pod br. 2650 *A* (Bull. dalm. 1898 str. 201), 2651 (Bull. dalm. 1898 str. 202), 2652 (Bull. dalm. 1898 str. 202), 2654 (Bull. dalm. 1898 str. 202), 2655 (Bull. dalm. 1898 str. 203) kataloga *A* napisa c. k. arheol. muzeja u Spljetu.

[5] Uvrštena pod br. 142 i pod br. 113 Kat. C c. k. arheol. muzeja u Spljetu.

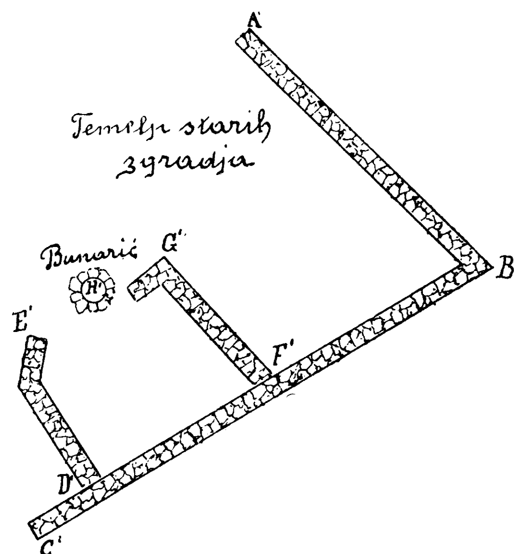
komada basrelijefa[1], više komada arhitektonskih, kano kapitel i baza[2], više komada opeka od krova sa pečatom tvornice Pansiana[3], ulomaka posuda[4], dvije glinene svjetiljke[5], silu ukosnica od bjelokosti razbijenih i slomljenih, a među ovim manjkava posudica od bjelokosti[6]. Sve to daje nekim temeljom nagoviještati, da se je za rimsko doba ovdje stanovalo, a kasnije i Hrvati tu se nastanili. A ovoj prvoj rimskoj naselbini mogao bi pripadati gore opisani kanal vode ili žlijeb a valjda i onaj bunarić za vodu.

Svi arhitektonski i ornamentalni ulomci ovdje našasti iz X su vijeka. A i da nemamo povjesničkih sigurnih dokaza, naime datiranoga napisa kraljice Jelene, da su svi ovi predmeti iz X v., njihova radnja bila bi nam zato siguran dokaz. I kapiteli i svi arhitektonski ulomci ovdje našasti odaju X—XI vijek. Dosta je baciti pogled na ovake spomenike nađene ovo zadnjih godina u solinskom i kninskom polju[7]. Ali napis kraljice Jelene, iz god. 976, to nam jasno svjedoči. Dapače on nam ima biti unaprijeda izhodište za tačno opredijeljenje i arhitekture i ornamentike za doba hrvatske narodne dinastije.

II. Iz prošlosti crkve.

Između svih zemalja hrvatskih jedina Dalmacija može se podičiti, da bijaše odabranim boravkom vladara hrvatskih narodne krvi, a predjel između Trogira i Spljeta kao da im bijaše nada sve mio. Tu su se ponosito podizali dvorci kraljeva i banova naših i tu nam je tražiti i grobove njihove i po predaji i po povjesnim spomenicima. A drugačije niti je moglo da bude. Kulturno središte doseljenih Hrvata moglo se nastaviti samo na središte propadajuće latinske kulture; Salona rimska sa svojom krasnom okolicom, morala je postati kulturnim i političkim središtem Hrvata.

Kada su oci naši završili svoju seobu u prvo polovici VII. vijeka i u većem dijelu primili sv. krst, stadoše i oni po primjeru ostalih naroda zidati crkve i samostane, te osnivati zadužbine za pokoj duše. Brojne isprave te davne prošlosti naše jasnim slovom nam svjedoče, da osobito kraj od Trogira do Spljeta, ubavo ovo primorje, bijaše posuto tim spomenicima iz prvoga početka kulturnoga života našega[8].

Sl. 138. Temelji starih zgrada kod crkve Gospe od Otoka u Solinu.

Po praksi sredovječnoj u takovim crkvama, kod takovih zadužbina imaju se tražiti i grobnice njihovih osnivača. Isprava sinovca Petra Krešimira, slaboga Stjepana II. to nam sjajno potvrđuje. U njoj se čita, da je u samostanu sv. Stjepana de Pinis (pod borovima), na jugozapadu Spljeta, gdje je danas općinsko groblje, „odabrao sebi svoju grobnicu, preporučivši se molitvi samostanaca[9]“. A razne druge isprave kao i svjedočanstva Tome arcidakona iz XIII v. jamče nam bistrim slovom, da se u crkvama sv. Marije So-

[1] Uvršteni pod br. 247 D—254 D i pod br. 261 Kat. D basrelijefa c. k. arheol. muzeja u Spljetu.

[2] Uvršteni pod br. 322 i 323 E Kat. E. arhitektonskih ulomaka c. k. arheol muzeja u Spljetu.

[3] Uvršteni pod br. 643—645, 663 kat. F a) Opeka itd. c. k. arheol. muzeja u Spljetu

[4] Uvršteni pod br. 585—586 Kat. F b) Posuda itd. c. k. arheol. muzeja.

[5] Uvrštene pod br. 673, 676 Kat. F c) Svjetiljaka c. k. arheol. muzeja. Prva sa pijevcem, a druga sa pečatom tvornice C· DESSI.

[6] Uvrštena pod br. 1053 Kat. K. Kosti itd c. k. arheol. muzeja u Spljetu.

[7] Bulić-Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije Zagreb 1888 Tabl. III—XVIII; Starohrvatska Prosvjeta passim; Izvještaje „Bihaća“.

[8] Rad jugoslav. akademije 126 str. 190, Poziv i Pravila „Bihaća“, hrvatskoga društva za istraživanje domaće povjesti u Spljetu. 1894 str. 3 sl.; I Izvješće „Bihaća“ str. 8 sl.

[9] Rački Documenta str. 119: „atque ibi deposui omnem dignitatem meam et ibi elegi sepulchrum meum, recomendando me orationi eiusdem monasterii abbatio“.

linske i sv. Stjepana nalažahu grobnice mnogih narodnih naših kraljeva i kraljica[1].

Ona se crkva spominje višekrat u ispravama i kod sredovječnih pisaca pod nazivom sv. Marije od Otoka. Tu je crkvu kralj Zvonimir 1078. na ninskom saboru povratio prvostolnici sv Dujma ujedno sa crkvom sv. Stjepana[2], jer ju je valjda bila zamijenila ili izgubila. A prvi kralj iz Arpadove kuće Koloman, kad je 5. lipnja 1103 potvrdio spljetskomu nadbiskupu nadbiskupu posjed crkve sv. Marije, koja je u Solinu, sa svim pripacima i sa svim dohocima od mlinica[4]. Jednako je i kralj Gejza II. 4. svibnja 1143 potvrdio nadbiskupu Gaudiju posjed „Sv. Marije od Otoka" uz rijeku solinskoga grada, sa svim pripacima, slugama, ali ne mlinovima[5] Klement III papa, podijeljujuć nadbiskupu spljetskomu Petru dne 13 ožujka god. 1191. nadbiskupski plašt, u opseg nadbiskupije, koji mu naznačuje, ubraja također crkvu sv. Marije u Solinu sa

Sl. 139. Ostanci stare crkve Gospe od Otoka u Solinu.

Krešenciju sve pređašnje darovnice, izričito napominje uz ostale i crkvu Sv. Marije Solinske[3]. I Bela II god. 1138 potvrđuje Gaudiju, spljetskomu mlinovima i svim prip.cima[6]. Ova se crkva ko-

[1] Historia Salonitana edid. Rački str. 55.

[2] Rački Docum. str. 213 . . . „illustris vir Demetrius cognomento Svinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesiae sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sanctae Mariae in Salona cum omnibus earum bonis". Ibidem nr. 98, p. 114.

[3] Kukuljević Codex diplomaticus, II p. 8. Farlati Ill. sacr. III. str. 164 . . . „confirmamus auctoritate regia . . . ecclesias sancte Marie de Salona et sancti Stephani . . . cum omnibus pertinentiis earundem".

[4] Kukuljević Cod. dipl. II p. 31 Farlati Ill. sacr. III p. 173 . . . „do ecclesie Spalatensi et tibi Gaudio predicte matris ecclesie archiepiscopo, ecclesiam sancte Marie, que est Salone, cum omnibus appendiciis suis, tam mobilium, quam immobilium rerum et cum molendinorum redditibus".

[5] Farlati Ill. sac. III str. 173, 2; Kukuljević Cod. dipl. II p. 35 . . . „Confirmo ecclesie spalatensi et tibi Gaudine, archiepiscope, ecclesiam sancte Marie, que iuxta rivum salonitane civitatis est posita, cum omnibus suis appendiciis, tam in terris, quam in vineis atque hominibus, sine molendinis".

[6] Kukuljević Cod. dipl. II p 162; Farlati

načno spominje u kupoprodajnom dokumentu nekoga Ivana sina Ratinova, kojim prodaje između 1. siječnja i 28. ožujka god. 1193 samostanu sv. Stjepana u Solinu neko zemljište ležeće u Solinu iza crkve sv. Marije[1].

U reambulaciji dobara spljetske crkve, učinjenoj god. 1397 pod nadbiskupom Andrijom Gualdo, dolazi crkva sv. Marije od Otoka dva krat imenovana[2]. I u reambulaciji učinjenoj iste god. 1397, koja je prvu popravljala i popunjivala, ista se crkva sv. Marije od Otoka spominje[3].

Nego uz crkvu sv. Marije od Otoka u Solinu spominje se u starim poveljama i samostan, uz redovnike, čuvare crkve i grobova bijaše tu i vladarski dvorac „villa regalis". U njem je bez sumnje boravio kralj Zvonimir. U regestu god. 1076—1078 čita se, da je kralj Zvonimir darovao Mariji, opatici samostana sv. Benedikta zemljište Pustica u Lažanima, i da je ovo bilo učinjeno u „kraljevskom dvorcu, u kojem mjestu leži crkva sv. Marije". „Inter quos quaedam sanctimonalium mater, Maria uidelicet, cenobii sancti Benedicti, in sollempnitate consecracionis ecclesie nostri episcopatus, sancte Marie uocabulo, auxilium immo subsidium memorati cenobii a nobis perquirens et regali throno cum suis quibusdam sororibus coram nobis astitit. Unde consultu omnium seruorum dei et nobilium nostrorum, qui gracia dei dicte solempnitati aduenerant, propensione et uoluntate prefate abbatisse et quia locus territorii eidem monasterio contiguus uidebatur, nostra regali potestate, quod Pustiza nominatur, perpetuo iure possidendum sibi inuiolabiliter concessimus in Lazani[4]. Actum est hoc in uilla regali, quo in loco iam dicta ecclesia sancte Marie (sita uidetur, his) coram testibus. in primis coram Laurencio uenerabili) archiepiscopo, Petro chroatensi episcopo" etc. Ova povelja nije izdana u Kninu, kako to Farlati[5] stavlja, nego u Solinu, kako se još razgovjetno čita na samom izvorniku, koji se sada čuva u regnikolarnom arkivu u Zagrebu i kao što se to po samomu tekstu, koji smo navlaš u cjelini naveli, razabire, te crkvu sv. Marije, o kojoj se ovdje govori, i njoj blizi kraljevski dvorac nije moguće staviti u Knin, nego izvjesno u solinsko polje i to baš na ostrviću Gospe od Otoka. Da je ovo ovako, proizlazi također jasno i iz dokumenta, kojim Stjepan II. potvrđuje god. 1088/89 ovu darovštinu, u kojem se razabire, da je ova crkva bila u Solinu a ne u Kninu[6].

Najvažniji spomen crkve Gospe od Otoka je onaj domaćeg pisca Tome arcidakona († 1268) u njegovoj Solinskoj povijesti. Pripovijeda on naime, da je kralj Zvonimir na ninskom saboru god. 1078. povratio prvostolnoj crkvi sv. Dujma crkvu sv. Stjepana i sv. Marije solinske, koju da je sagradila neka kraljica Jelena. Te crkve da su obzirom na kraljevske grobnice, što se u njima nalažahu, bile izručene nekojim redovnicima, koji su u njima obavljali službu božju[7]. Arcidakon Toma dakle ili po predaji

Ill. sacr. III str. 223 ... „et territorium de ... ecclesiam s. Marie in Salona cum molendinis, aquimolliis et omnibus pertinentiis suis". Aquimollia jest molendinum aquaticum t. j. mlin na vodu. Sr. Ducange Glossarium mediae et infimae latinitatis s. v.

[1] Kukuljević Cod. dipl. II str. 166: „ ... qualmente io Giovanni figliolo del quondam Ratina ho uenduto all' abbate Isach di S. Stefano ... una calavagia posta in Salona dopo la chiesa di S. Maria d' Atago. Nije trudno uviditi, da je ovo d' Atago pokvareno od Otoka. Nebih znao što je „calavagia" (koju riječ ne nalazim u nijednom rječniku, koji su mi pri ruci); valjda je kaljavadja hrvatska riječ od kal, kalj i vaditi t. j. mjesto, gdje se vadio kal ili mrlje s odijela, dakle stûpa.

[2] Farlati Ill. sacr. III p. 340. X. „Item terram et totam insulam S. Mariae de Otoch cum omnibus scupellis et aquimolliis, seu insulis parvis et pertinentiis intra fluvium Salonae positis". Na istoj strani: „XI Item terras predictae Ecclesiae S. Mariae de Otoch infra fluvium Salonae positae".

[3] Farlati Ill. sacr. III str. 345. LIX. Item in supradicto fluvio Salonae, et aquaeductu super insula et scupellis et aquimolliis territorii Ecclesiae Sanctae Mariae de Otoch, mensae archiepiscopalis".

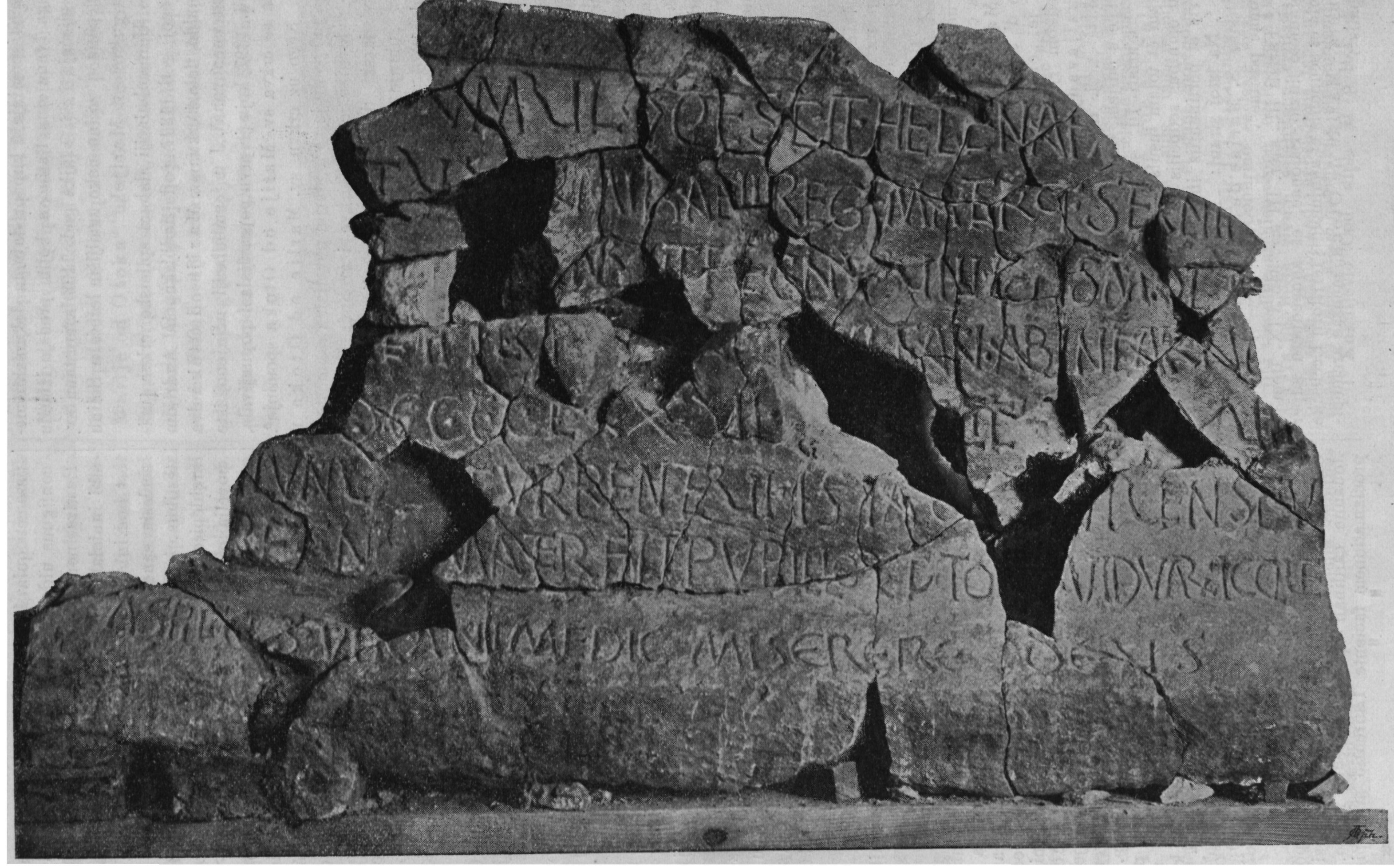
[4] I dandanas položaj poviše sela Gomilice u kaštelanskom polju zove se Lažani. Ovaj položaj višekrat dolazi u našim dokumentima pod imenom Lazani ili Lasani. Sr. Index personarum, locorum etc. u Račkovim Documenta s. v.

[5] Farlati Ill. sacr. III. 155 bez temelja tvrdi, da je to biskupska kninska crkva sv. Marije i to tek za Zvonimira prvikrat posvećena. Već smo imali prigode opaziti (Hrv. spom. u kninskoj okolici str. 11 Op. 2) da sollemnitas consecrationis, o kojoj se u regestu govori, nije nego godišnjica posvećenja crkve, a ne prvo posvećenje. Lučić de regno Dalm. Chroat lib. II cap. XVI Regest god 1072. Kukuljević Cod. dipl. I p. 154 stavlja upravo, da je rečeni regest izdan u Solinu; Rački (Docum.) u kronologičnom kazalu p XXXI stavlja ga također „Salonae", a u tekstu „Tinnini", što nije nego tiskarska pogrješka, kako je to već i Milinović opazio; Viestnik IV p. 48.

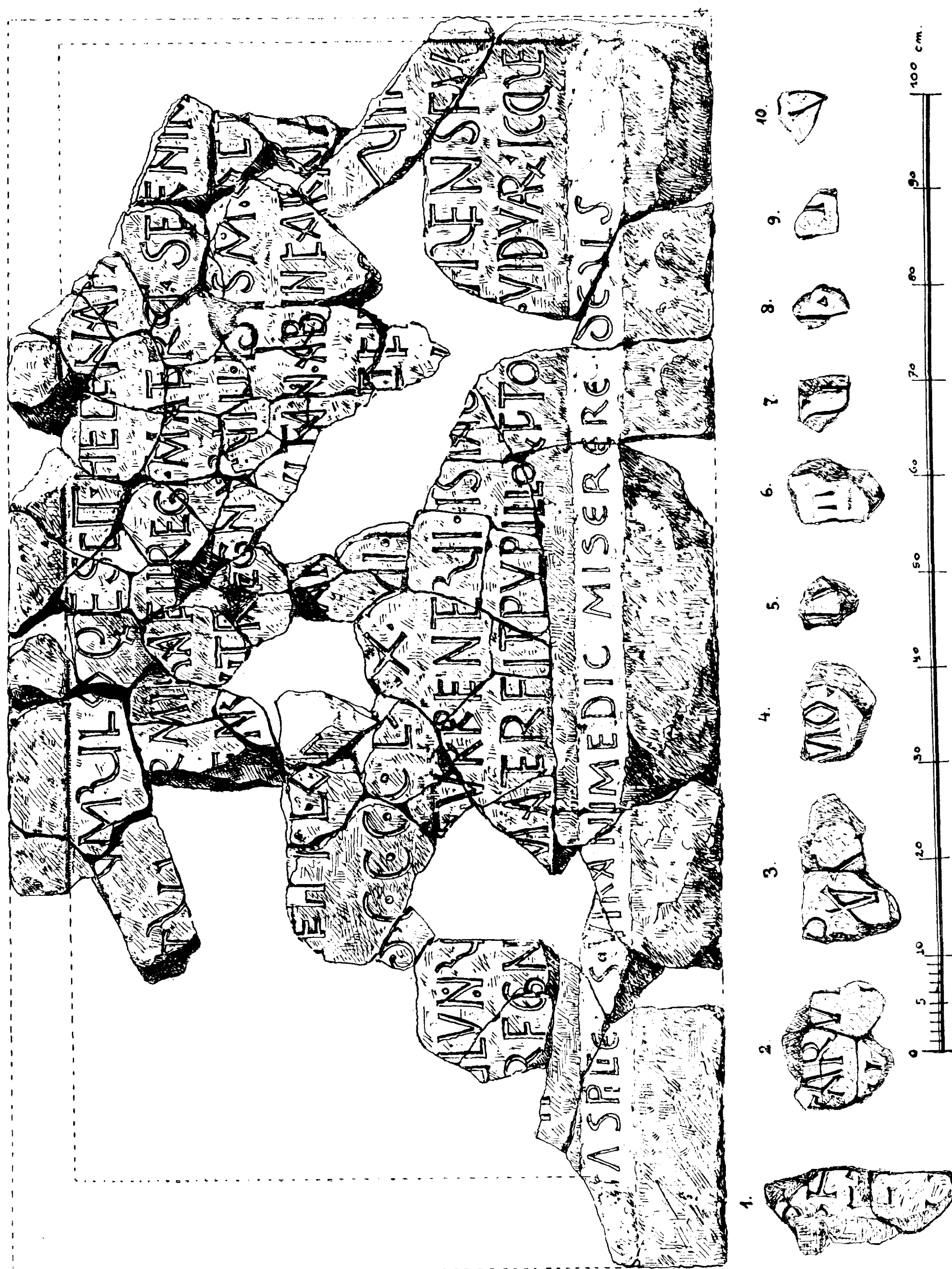
[6] Rački Docum. p. 148

[7] Hist. Salonitana str. 55: „His temporibus celebrata fuit sinodus in ciuitate nonensi sub Johanne cardinali apostolice sedis legato. Ubi proclamationem faciente Laurentio archiepiscopo

*

Sl. 140. Nadgrobni napis hrvatske kraljice Jelene od godine 976. Po fotografiji.

Sl. 141. Nadgrobni napis hrvatske kraljice Jelene od godine 976. Nacrt građevnoga savjetnika Ć. Ivekovića.

ili iz spisa nadbiskupskih i kaptolskih, kojima on razpolagaše, svjedoči, da je crkvu sv. Marije solinske sazidala kraljica Jelena. Ob ovoj crkvi imademo i jednu bilješku na rukopisu Tomine povijesti, sačuvanom u obitelji knezova Fanfogna-Garagnin u Trogiru. Bilješka je iz god. 1716, a u njoj stoji isto, što u Tomi, s dodatkom, da je uz crkvu opstojao i samostan. Nadalje se u bilješci veli, da su samostan i crkva opstojali do provale Turaka, a u doba, kada je bilješka napisana, da na mjestu stare bazilike opstoji malena crkvica, ovisna od župske crkve vranjičke[1].

Ako složimo ove vijesti s prvima, moramo izvesti, da su sve suglasne i da je Toma crkvu sv. Marije i samostan vidio, pošto je oboje opstojalo do provale Turaka, da je pročitao valjda i napis na grobu Jelene, dapače da mu je on mogao biti povodom, da općenito napiše, da su se u toj crkvi pokapali hrvatski kraljevi i kraljice, premda je moguće, da je on vidio samo Jelenin sarkofag u atriju crkve.

Ova povjesnička svjedočanstva slažu se posvema i sa narodnom predajom. I dandanas ovaj položaj zove se Gospin otok, a i sama crkva zove se Gospe od Otoka, ne samo u Solinu, nego i u cijeloj dalmatinskoj Zagori. Solinjanin, kada hoće da se kune, kaže „tako mi one u Otoku“ t. j. blažene Gospe, ne imenujući ime Marijino iz nekoga strahopočitanja i cijeneći, da mu je ovako zakletva manje grješna.

Kada se uvaže sva ova svjedočanstva, priznati je, da je bila veoma sretna misao društva „Bihaća“, da se ova znamenita točka naše prošlosti istraži, što se je zbilo zadnjih dana mjeseca kolovoza god. 1898, kako je to u dnevniku iskopina bilo opširno rečeno.

III. Napis kraljice Jelene.

Sarkofag, na kom je napis kraljice Jelene, jest od dalmatinskoga vapnenca (calcaris) kamena, od koga se od vajkada, za grčko i rimsko doba, pa i za srednje novo i novije, u cijeloj Dalmaciji prave svakojake grobnice i napisi svake vrsti. Bi našast u atriju bazilike (br. III na sl. 136 u položaju *C—D*, licem okrenutim prema crkvi, u površju od dva m², vas u komadima i razbacan, a uz to tako trošan, da čini utisak, da je bio razlupan i da je od ognja stradao. Opaža se naime na licu napisa crnih ljaga od vatre. Prigodom pako sastavljanja pojedinih ulomaka, kada ih je trebalo cementom priljepljivati, kamen već izgoren na po, pod akcijom vode i vlage, vrio je kano klak, koji se gasi. Napis bi našast u 90 što većih što manjih ulomaka. Pošlo je za rukom, većinom već odmah iza našašća, sastaviti u oveće skupine 76 komada, dočim 14 sastavljenih u 10 ulomaka, većinom malih, nije bilo moguće unijeti u cjelinu. (Vidi sliku 140 po fotografiji, a sliku 141 po nacrtu). Dužina ili širina cijeloga sarkofaga, što opstoji, jest 1·25 m. Cijela visina iznosi 0·76 m. na desnoj strani, a na lijevoj 0·74 m., dočim dužina ogledala napisa od ruba do ruba iznosi 1·16 m, a visina na desnoj strani 0·58 m., na lijevoj 0·56 cm. U vrhu je rub samo djelomice sačuvan, dočim u podanku sasvim izim u nekojim malim pukotinama Ne opstoji rub na lijevoj strani u svoj visini, a na desnoj samo malo pokraj predzadnje brazde i treće odozdo u visini od 0·12 m. U priloženoj ilustraciji po fotografiji ovo se ne razabire, dočim u slici po nacrtu to se lijepo opaža Da je cijela visina napisa iznosila 0·76 m. dokazom je okolnost, što se ulomci od vrha pa do podanka potpuno slažu.

illustris uir Demetrius, cognomento Suinimir, rex Chroatorum, restituit Ecclesie sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificauit et dotauit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reuerentiam regalium sepulcrorum concesse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant“.

[1] „San Stefano di Salona, detto con per distinguerlo de altro s. Stefano (de Pinis) e perchè fu fabbricato tra le ruine di quella città. La chiesa si fondò da Elena, moglie di Mislao duce di Croazia, intorno all' a. 830. In questa si sepellivano li principi e le principesse della casa ducale, e poi regia, la quale nel contado di Clissa presso Salona ebbe per lo più residenza“ (p. 56). „S. Maria di Salona fu pure edificata dalla principissa Elena, che l'arcidiacono onora col nome di regina; e credesi che potesse essere su le ruine di S. Maria, che fù la prima chiesa e poi il domo di Salona. Ivi pure sono sepeliti de' principi del sangue e della corte, sinchè fu fissa nel contado di Clissa, perciò anche ivi fu edificato un altro monistero per l'oggetto accennato. Ma e prima e dopo la parrocchia fu appoggiata alla immediata dipendenza degli arcivescovi. Fino all' invasione dei Turchi furono in piedi questi monisteri, con le loro basiliche; ora di sta. Maria è rimasta una piccola chiesa, la quale è un appendice alla parochiale di Vragnizza“ (p. 57). Ovu sam bilješku ovako prepisao dne 2/XII god. 1898 iz smotka rukopisa u knjižnici Fanfogna-Garagnin u Trogiru, koji nosi naslov VIII Salonitana et Spalatensia p. 56 retro. Sa nekojim malim inačicama tiskana je na str. 487 Documenta Račkovih.

To se opaža, ako se neprekidno slijedi okom osobito na desnoj ruci od vrha pa dole ili obratno. Razlika od 2 cm. u visini sarkofaga na lijevoj ruci od desne, koja se opaža na sl. 140, a ne na onoj 141, može se valjda tim protumačiti, što se pri sastavljanju pojedinih ulomaka umećalo na lijevoj ruci više cementa, nego na desnoj, po čem za 2 cm. cijeli se sarkofag na ovu desnu ruku nagnuo, a na lijevu dosljedno odskočio. Ali i velika praznina među ulomcima na desnoj ruci čini, da ovi nešto padaju, a opet na desnoj ruci ulomci rek bi da se bolje priljubljivaju, nego li na lijevoj, pa dosljedno na ovoj zadnjoj napis odskače u visini za 2 cm. Nego nije ni mogućnost isključena, da je napis već s početka bio malko nakriv. Kada bi se ispunile ulomcima one rupe prema desnoj ruci, valjda bi se ovaj kraj napisa podigao.

I gornji i donji rub sarkofaga nije konačno izglađen. Na gornjem rubu vidi se straga, ali ne na slikama, u dužini od 23 cm. podignut mali rub u visini od 15 mm., što je služilo, da se pokrivalo sarkofaga bolje priljubi i zatvori.

Dubina sarkofaga u boku, ne da se označiti, jer nema dovoljno podataka. Sakupila su se u blizini četiri komada podanka sarkofaga i još više komada, koji istomu spadaju negdje straga, ali nije sigurno gdje. Kako se vidi fali još mnogo komada kamena ovoga sarkofaga, ne samo pisana nego i nepisana Rek bi po ovim mjerama i proporcijama, da je sarkofag bio malen za odraslu osobu. Prividno dà, nu treba uzeti u obzir, da je sarkofag nepotpun na desnoj i lijevoj strani i da se to ne da točno popuniti. Uz to je opaziti, da je bio običaj kod Rimljana ne polagati mrtvaca ležečke u sarkofag, nego donekle naslonjena na jednu ili drugu stranu podanka, koje su bile malko podignute, tako da je mrtvac na po sjedečke ležao; strana podignuta sarkofaga služila mrtvacu kano uzglavlje. To se opaža u stotinama rimskih sarkofaga to poganskih to kršćanskih, koji se iskapaju godimice iz solinskih ruševina.

Promotrimo malko napis sa epigrafičkoga gledišta. Pismena ovoga napisa jesu rimska kapitala, ispremiješana samo donekle sa uncijalom pod uplivom karolinškoga i merovinškoga doba. Piknje su većinom oble (s početka većinom tro kutne), a postavljene su nepravilno bez sustavnoga reda. Dvije piknje služe kao znak kratice, ali ne svagdje. U prvim brazdama i to s početka opaža se donekle veća promjena: slova su veća i širi je razmak među njima. Kasnije ide napis jednakom pomnjom sve do zadnje brazde, u kojoj su zadnje riječi manje i manjom pomnjom uklesane. Napis je u osam brazda, koje su od kraja, u koliko se može suditi po cijelo sačuvanima, do kraja ispunjene slovima, samo što je u zadnjoj brazdi ostalo pri kraju prostora prazna za 18 cm.

Pregledajmo brazdu po brazdu ovoga napisa nastojeći, da popunimo po mogućnosti praznine, i da ih donekle protumačimo:

I. brazda. Od lijevoga kraja ove brazde do prvoga sigurnoga slova V ima 40 cm., dakle obzirom na vrst pismena prostora za sedam do osam slova, uračunavši i prostor među pojedinim riječima. Slovo je V sigurno, a pred njim vidi se na kamenu i na slici 141. doljnji trag jednoga slova kao T. Popunjenje IN HOC Tumulo naravno je. Za popunjenje opširnije in hoc parvo, arto, humili tumulo nema dovoljna prostora obzirom na to, da su ovdje slova s početka široko razvedena. Slovo V od tumulo, na drugom mjestu, jest alfabeta uncijalnoga, dočim prvo rek bi po opstojećim tragovima da je kapitalno. Zadnje O jest alfabeta uncijalnoga, četverokutno, kakvo dolazi u napisima staro-kršćanskim već u VI. v[1]. Slijedeća skupina slova jest riječ Q(VI)ESCIT. Q sa prekriženim repom je kratica ili bolje sveza za V i I q(ui)escit. Slovo C je kutno merovinškoga doba. Dolazi u napisima staro-kršćanskim već počamši VI-im vijekom[2]. U Solinu, gdje ima mnogobrojnih napisa iz VI. i VII v. još se nije našlo C kutno karlovinškoga doba, nego uvijek C kapitalno. Ali ovo kutno C dolazi u napisu Branimira od god. 888[3], pa na spomenicima iz doba hrvatske narodne dinastije[4] i na napisu spljetskoga priora Petra Dujma u peripteru mauzoleja Dioklecijanova[5]. IT je u svezi. Iza trokutne točke, postavljene u sredini, slijedi lijepo čitljivo ime HELENA, sve rimskom kapitalom. Drugi gornji krak slova H, pa slijedeća slova ELE u vrhu su ponešto manjkava. Zadnje slovo A učinjeno je na osobit način, t. j. dva kosa kraka ovoga slova nisu spojena sa vodoravnom crticom kao obično (A), ili prelomljenom crticom kao u kasnijim kršćanskim napisima (A), pa kroz cijeli srednji vijek, nego ova crtica od desnoga kraka ide koso, te siječe lijevi krak i izlazi

[1] Le Blant Inscriptions chrétiennes de la Gaule. Préface p. XXV; idem Manuel d' Epigraphie chrétienne p. 42. Krasan primjer ovakoga O nalazi se na napisu Ivana Ravenjanina, prvoga spljetskoga nadbiskupa, na njegovu sarkofagu u krstionici sv. Ivana u Spljetu. Sr. Farlati Ill. sacr. III. p. 42; Kukuljević Cod. dipl. I str. 217; Jackson Dalmatia the Quarnero and Istria II str. 70.

[2] Le Blant o. c.

[3] Rad jugosl. akad. XXVI str. 104.

[4] Starohrvatska Prosvjeta I. (1895) Tab. str. 76.

[5] Vodja po Spljetu i Solinu p. 100.

van. Ovaki A dolazi malne svagdje na ovom napisu t. j. na šest mjesta, izim na prvom mjestu u zadnjoj brazdi i još ondje, gdje ovo slovo dolazi u svezi s kojim drugim. Što nam je poznato, ovako A ne dolazi na nijednom napisu iz našega doba, te se stoga ima smatrati kao osobitost klesara Jelenina napisa. Slovo, koje slijedi iza opisane skupine je F, kojemu fali gornji vodoravni potez, a od slijedećega slova vidi se samo donji dio lijevoga kosoga poteza, koji ne može biti nego od A, od M ili N. Pošto su dva zadnja isključena, jer iza F ne može slijediti jedan od ovih dvajuh suglasnika, sigurno je A. Odavle do kraja prve brazde i kraja napisa ima 23 cm., prostora dakle za 7—8 slova. Obzirom na ovo, dalo bi se FA popuniti sa FA[M O S A ili FA[M V L A D E I. Pridavnik Famosa dolazi u latinštini svakoga doba, pa i najpoznijega, kao što i samostavnik famula, ali svakako u napisima famosa jest rjeđe, dapače meni nije poznat nego jedan slučaj, a to na sarkofagu nekoga comes Duio sa ženom, zazidanu od 1767. u zidu kapele sv. Dujma u stolnoj crkvi u Spljetu, u peripteru Dioklecijanova mauzoleja. Po nekom starom prepisu[1] u petoj brazdi se čita: Hoc iacet in tumulo famosa laudem... Napis je iz doba Martina III., nadbiskupa spljetskoga od god. 970—1000[2], dakle baš po prilici iz doba, u koje pada i naš napis. Ali popunjenje FA[M V L A D E I obzirom osobito na kršćanski duh, na pobožnost kraljice Jelene, na cio tekst, koji ovim duhom diše, čini mi se vjerojatnije.

Prema ovomu popunjenju prva bi brazda ovako glasila: [I N H O C T]VMVLO Q(ui)ESCIT HELENA FA[M V L A D E I].

II. brazda. Od kraja ruba do manjkavoga ali sigurnoga slova T ima 30 cm., prostora dakle za 5—6 slova, ali držanih međusobno i u ovoj brazdi kano i u prvoj široko. Popunjenje QVAE FVI]T, sa AE valjda u svezi, obzirom na slijedeće slovo i na slijedeću riječ, posve je vjerojatno. Manje vjerojatno, i ako glede smisla po prilici biva isto, bilo bi H A E C F V I]T. Od slijedeće skupine slova vidi se dole manjkavo V, krak od X i polovica od R. Naravno je popunjenje VX[O]R obzirom na prostor, na prediduće quae fui]t i na slijedeće ime. Skupina, koja slijedi, MIhAELI, jasna je, i ako zadnjim dvama slovima fali donji dio. Slovo H dolazi u ovom obliku h već V. vijeka[3], a nalazimo ga također u navedenom napisu Comes-a Duio na četiri mjesta. Michael u srednjem vijeku dolazi i sa c i bez njega; dapače u jednom napisu iz ovoga doba u crkvici sv. Trojstva nedaleko od Poljuda u spljetskom polju ime Michael dolazi u ovoj formi MICHAHEL (Sr. Bull. di arch. e storia dalm. 1891 str. 19). — Slijedeće skupine MAᴛERq TE je u svezi[4]. q ima oblik uncijalni, a rabi se veoma često u sredovječnim napisima. U navedenom spljetskom napisu Comes-a Duio dolazi u ovom obliku jedanaest puta. q sa dvije tačke, koje za njim stoje, jest obična kratica za q(ue). Dakle cijela riječ glasi MAᴛERQ(ue). — U slijedećoj skupini jasno je S, pa TE u svezi, pa FA u svezi. Ova se sveza jasno ne razabire, jer pada u cjepotinu, a učinjena je tim, što je slovu F pridodan ispod njegova vodoravnoga poteza u sredini kosi potez, t. j. desna noga od A. Slijedeće slovo N jasno je, a slovu I, koji za njim ide, fali gornji dio. Sigurno je čitanje ove riječi razriješeno sa STEFANI. — Slijedeće slovo jest okomiti potez, koji je u vrhu malo oštećen, a uz desni mu bok vidi se lijepo na kamenu i dobro se pipa prstom kosi potez, koji može biti samo noga od R. Za ovim se pipa i vidi dno slova kao piknja, donji dio slova I ili još bolje E. Odavle do kraja ruba ima 7 cm, dakle prostora za tri slova po prilici. Ono R sa slijedećim trakom slova popunjujem R[EG](is), ili ovako R[EGıS] ili ovako RE[ɢs] bolje nego li po cijelo REGIS, za koje nebi bilo na kamenu dovoljna prostora. Prema ovom popunjenju druga bi se brazda ovako čitala:

QVAE F V I]T VX[O]R MIHAELI REGI MATERQ(ue) STEFANI R[E G](i s).

III. brazda. Od lijevoga ruba do prvoga sigurnoga slova ima 42 cm., dakle prostora za 14—15 slova. Ovu prazninu pokušati ću da niže popunim. Od prve skupine slova vidi se E, komu

[1] Ovaj sam napis u njegovoj cjelini prepisao dne 21. rujna god 1900 iz IX. sveske Spalatensia u knjižnici knezova Fanfogne-Garagnin u Trogiru. Sada se od ovoga napisa vide samo četiri gornje brazde, i to za trećinu manjkave s lijeve ruke, dočim je sve ostalo još pod zemljom, odnosno pločnikom.

[2] Farlati Ill. sacr. III p. 109 sl; Lucius De Regno Dalm. etc. II c. 8. p. 79; Rački Doc. n. 19 p. 23; n. 22 p. 28; Kukuljević Cod. dipl. I p. 96 n CVI, p. 97 n. CVII.

[3] Le Blant Inscriptions chrétiennes de la Gaule. Préface p. XXIV; idem Manuel d'Epigraphie chrétienne p. 42.

[4] Ovaka sveza za ET ili TE veoma je obična u ovom obliku u epigrafici klasičnoga doba, pa kršćanskoga i sredovječnoga. Za ovaj zadnji slučaj sr. napis na str. 190 (iz IX v.) u djelu R. Cattaneo, L'architettura in Italia dal secolo VI al Mille circa. Ista ova sveza za TE dolazi i niže u sedmoj brazdi, u istoj riječi MATER.

manjka djelomice okomiti i vas donji vodoravni potez. Po sebi samom uzeto, ovo bi slovo moglo biti i F, ali ne može, uzeto u skupini sa slijedećim, nego E. Za ovim se vidi jasno N, a od slijedećega V na široko razvedena, kao s početka u prvoj brazdi, vide se gornji dijelovi obajuh krakova. Za tim se opaža malo I ispod lijevoga kraka od T. Ovdje imamo sigurno ENVIT. — Od slijedeće riječi REGNI fali dijelom trbuh slova R, većim dijelom okomiti i vas vodoravni gornji potez od E, mrvica gornja od G i nešto od I pri dnu. Slijede dvie točke, koje ovdje nisu kratice. Čita se sigurno REGNI — Prva skupina ENVIT može se popuniti sa T]ENVIT, R]ENVIT, G]ENVIT. Drugoga zgodnijega izbora ja ne bih znao. Glagola r e n u o nema u poznijoj latinštini srednjega vijeka[1], ali ga ima u klasičnoj[2], a znači o d r e ć i s e č e g a. TENVIT i GENVIT dva su obična glagola. Kako se koji glagol ovdje izabere, tako se i mijenja smisao cijele izreke, koja sprijeda sva fali. Pomislio sam na [s o l i u m t]e n u i t r e g n i, na [h a b e n a s t]e n u i t r e g n i. Netko je pomislio na popunjenje p r o q u o s o l i u m t]e n u i t r e g n i, odnoseći se na regenstvo majke Jelene za maloljetnoga sina Stjepana. I popunjenje [q u a e h a b e n a s t]e n u i t r e g n i dovodi na isti smisao; [q u a e s o l i u m t]e n u i t r e g n i značilo bi, da je Jelena dneva, koji slijedi u napisu, stupila na prijestolje. Netko je pomislio i na popunjenje q u a e h e r e d e m g]e n u i t r e g n i. U ovom zadnjem slučaju odnosno zaime q u e m, odnosilo bi se na prediduće ime na kraju druge brazde t. j. . . . S t e f a n i r[e g(i s)], [q u e m h e r e d e m g]e n u i t r e g n i t. j. dana koji u napisu slijedi Za sva ova popunjenja ima dovoljno prostora sprijeda, ima naime mjesta za 14—15 slova. Meni se čini najvjerojatnijom konjektura sa r]e n u i t, a tada bih sprijeda popunio q u a e d e l i c i i s r]e n u i t r e g n i. Kraljica Jelena, žena Mihajla kralja, a majka Stjepana kralja o d r e k l a s e s j a j a p r i j e s t o l j a, te postala, kako napis dalje kaže, majkom sirota i udovica. Od slijedeće skupine, broja VIII, fali donji dio dvajuh II, ali je inače sigurno. Zatim slijedi tačka. Od IDVS, koji zatim ide, fali nešto malo doli od I, od D nešto gornjega dijela, od V malne lijevi cijeli i desni krak. Dobro je sačuvan donji dio Za slijedećim M dvije su tačke, znak kratice t. j. jedna je od ovih dviju piknja u samom slovu Ṁ. U skupini OCT, koja slijedi, fali nešto od slova O gore i dole i mrvica ispod sredine od T. Odavle do kraja brazde ima 8 cm., prostora dakle za 4—5 slova Sigurno je ovdje popunjenje i čitanje: VIII IDVS M(e n s i s) OCT[O B R I S] ili OCT[O B R(i s)]. — Prema ovom popunjenju treća bi brazda ovako glasila: Q V A E D E L I C I I S R]ENVIT REGNI VIII IDVS M e n-s i s) OCT[O B R I S] ili P R O Q V O S O L I V M T]ENVIT REGNI itd ili Q V E M H E R E D E M G]ENVIT REGNI VIII IDVS M(e n s i s) OCT[O-B R I S] ili jedno od gore navedenih popunjenja, ali sve manje vjerojatno.

IV. b r a z d a. Od kraja do prvoga sigurnoga slova E ima 25 cm., prostora za 9 slova po prilici. Pred ovim pismenom vidi se mali ostatak noge slova, koje bi moglo biti ili I, ili A, ili što slična. Sigurno je slovo E, koje slijedi i ako je splosnuto, te mu fali djelomice gornji vodoravni potez. Slijedi neko slovo, manjkavo s gornje strane, koje bi moglo biti h, ili TI ili vezano IT ili vezano FI. Za ovim vidi se okomiti potez, rek bi I, iza kojega u visini tačka. Slovo, koje slijedi, a u vrhu kao da nije potpuno, moglo bi biti L sa točkom, ili C kutno bez gornjega vodoravnoga poteza, sa tačkom. Slijedi sigurno kutno ◇, za kojim R, kojemu fali trbuh. Po ovom ova posve manjkava skupina slova izgledala bi kao . . E HIC OR, ili ETII LOR; ili IL sa tačkom kraćenice pa OR. — U praznini koja slijedi odavle, t j. od R do ostatka slova A, ima 15 cm., dakle prostora za 4—5 slova. Od ovoga A vidi se trag dole, a do njega poluokomiti potez uz nogu od slova valjda R. Odavle u praznini do prvoga sigurnoga slova ima 10 cm., prostora za 4—5 slova. Od ovih zadnjih vide se ispred vjerojatnoga C dva gornja poteza, koja bi mogla biti VI ili VL ili što slična. Opaziti je, da bi ono C, sastavljeno u vrhu od dva tri komadića, a u dnu manjkavo, bez donjega kraka, moglo biti i T sa lijevim gornjim vodoravnim krakom, neobično malenim, koji pada u procjep kamena. — Ova dobra polovica četvrte brazde najgore je sačuvana i najtrudnije je ovdje popunjenje. Pomislio sam na HIC OR[N A T A], na manje vjerojatno IL lo) OR[B A T A], na COR[O-N A T A], i na COR[P V S] [S]A[EP]VLT, dakle c o r p u s s a e p u l t u m ili c o r p o r i s s a e p u l t u r a. Obzirom na prediduće, da je naime dne 8. oktobra nešto se zbilo, pa na slijedeće, da što se zbilo, to se dogodilo god. 976, po cijelom smislu napisa ima se u ovoj praznini očekivati, da se je kraljici Jeleni nešto u životu važna dogodilo, da je ili o r b a t a v i r o ili c o r o n a t a, ili da je umrla, ordinata ili c o r p u s s e p u l t u m,

[1] Sr. Du Cange Glossarium mediae et infimae latinitatis.

[2] Forcellini Totius Latinitatis Lexicon s. v.

ili što slična. Svakako joj se nešto dogodilo, što ju ponukalo, da se povuče u samostan od nje utemeljen, da tu u crkvi od nje sagrađenoj bude pokopana. — Skupina slova, koja odavle pa do kraja četvrte brazde slijedi, jasna je i sigurna, naime AṄ. AB INCARNA, i ako djelomice fali nešto na zadnjim trim slovima. Odavle do kraja ima 6 cm., prostora dakle za tri ne široka slova; TIO je naravno popunjenje dakle AN. AB INCARNA[T I O]n e D o m i n i. Ovu četvrtu brazdu popunjujem konačno QVAE] HIC OR[DINATA F]VIT AN(no) AB INCARNA uzev o r d i n a r e u smislu umrijeti potkrijepljen sv. sakramentima.

V. b r a z d a. Od kraja ove brazde do prvoga sigurnoga broja D ima 22 cm., dakle prostora za 5—6 slova. Popunjenje NEDÑI, obzirom na prediduću brazdu, ili manje vjerojatno cijelo DOMINI zbog nestašice prostora, sigurno je. Slijedi za ovim skupina brojeva DCCCCLXX·VI· (976), koja je sigurna, samo što od prvoga X fali sredina, a opažaju se vrhovi svijuh četirijuh krakova. Iza točke opažaju se tragovi okomitoga poteza od I. Odavle u praznini do prvoga sigurnoga slova C ima 13 cm., prostora dakle za 4–5 slova. Ali pred ovim C opaža se mali trag slova, valjda V. Obzirom na ono, što slijedi, dade se popuniti I[ND V] t. j. I[ND(i c t i o n e)V]. Skupina, koja slijedi daje CCL, t. j. c i c l[o], u kojoj skupini i ako je C i L manjkavo, ipak je sigurno. Iza ovoga vidi se gornji trag slova I ili V ili što slična. U praznini, koja slijedi, od 15 cm do prvoga slova, t. j. X od brojke XVII, vidi se gornji trag ili slova S, ili vjerojatnije lunarnoga ϵ. Obzirom na prostor i na broj XVII popunjenje nije trudno, naime ϵP(acta) XVII. Od ove brojke preostaje još do kraja prostora za 2 slova, gdje je moglo stati C ili CC od riječi slijedeće u slijedećoj brazdi CICLO.

Da je ovo popunjenje brojaka sigurno, nije trudno pogoditi, kada se jednom sigurno ima god. DCCCCLXXVI (god. 976). U ovoj godini ima se i n d i c t i o IV, c i c l u s l u n a r i s V, e p a c t a XVII[1], i kako u slijedećoj brazdi stoji l u n a V c o n c u r r e n t e VI. Ovo se zbilo u petak dne 8 oktobra god. 976.

Prema ovomu popunjenju peta brazda glasila bi ovako: NE DÑI] DCCCCLXXVI · I[ND · IV] CICL[O·L(u n) V EP] XVII [CC.

VI. b r a z d a. Od kraja do prvoga sigurnoga slova L ima 10 cm., prostora za 4—5 slova. No prije L vidi se mali trag slova ɹ trudno reći koga, ako nije valjda jednoga V razvedena na široko kano po prilici u prvoj brazdi. Slijedi zatim LVṄ. Ovdje dvije tačke u N kratica su za A, kojim ova riječ svršava. Zatim se vidi veća polovica brojke V. U praznini od 9 cm., što slijedi, a u kojoj je prostora za tri slova, obzirom na ono, što ide zatim, mora se umetnuti [C O N]CVRRENTE; TE je u svezi. Zatim je brojka VI sigurna, a za njom tačka. — Skupina, koja slijedi, jest ISTA, u kojoj slovu T fali gornji potez. Slovo, kojega se trag vidi, rek bi da je Q, i to pokraćeno ili donji dio od D dakle ISTAQ u e ili ISTA D[VM]. Slijedi praznina od 12 cm, prostor za četiri slova. Vidi se zatim trag okomitoga poteza I, pa drugi okomiti potez u vrhu manjkav kao I, pa čisto VENS FV, za kojim je rub napisa. VE je u svezi. Ovaj VENS cijenio sam jednom, da mogu popuniti sa INT]VENS, ali onaj drugi u vrhu manjkavi potez ne može da bude T, jer tu nema prostora za gornji vodoravni krak ovoga slova. Jedino moguće popunjenje jest VI, jer onaj prvi manjkavi potez u ovom slučaju jest drugi kosi potez ovoga slova V, kakav se na primjer vida u prvoj, drugoj i šestoj brazdi. Popunjenje je dakle VIVENS FV, koji slijedi, jest prva s'ovka riječi u slijedećoj brazdi t. j. TVRO. — Trudno je reći, što je moglo bit u početku ove brazde, u prostoru od 15 cm za 4—5 slova, iza onoga ep(a c t a) XVII, a prije l u n(a) V ove brazde. Svi su podaci datiranja više manje navedeni. Ne bi ostalo, nego da u ovom kratkom prostoru umetnemo još jedan C i c l u s. Ako je u predidućoj brazdi popunjen C i c l u s sa LVN t. j. l u n(a r i s), ovdje prilično da je stajao s o l a r i s, koji je god. 976 bio V. Ili obratno moglo bi se gore popuniti sa s o l a r i s), a u ovoj brazdi l u n(a r i s). Po ovom popunjenju šesta brazda imala bi glasiti: LO SOL·]V LVṄ V [C O N]CVRRENTE VI·ISTAQ [V]IVENS FV

VII. b r a z d a. U praznini od 10 cm, dakle prostora za 3—4 slova od kraja do prvoga sigurnoga slova R, vide se neposredno prije ovoga slova ostanci donje noge dvajuh slova, n. pr. IT, ili TI, ili H, ili PI, i to jedno u drugom kano PI u slijedećoj osmoj brazdi, ili VI, ili što slična. REGN, što slijedi, sigurno je, a iza njega 7 cm. prostora za jedno slovo, trudno za dva, na pr. za O ili I. Da nema tragova donjih ovih slova, najvjerojatnija bi bila konjektura, koja se sama nameće, naime ISTAQ(u e)[V] IVENS FV[T V R O] REGN[O]. Skupina, što slijedi, MATER FIT PVPILLOR (m a t e r f i t p u p i l l o r(u m), jasna je. Kratica OR za ORVM, ili u slijedećoj riječi AR

[1] Mas Latrie Trésor de Chronologie p. 127. H. Grotefend Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Hannover u. Leipzig 1898. p. 3.

za ARVM, veoma je obična u napisima srednjega doba u opće, pa i za doba hrvatske narodne dinastije[1]. — Slijedi skupina TTO, za kojom praznina od 5 cm., dakle prostora za najviše dva slova, koji se može popuniti bez dvojbe sa RQ(ue) t. j. TVTO[RQ]ue. Sveza TV čudna je, ali ne neobična. U napisu Branimirovu s Muća (sada u zagrebačkom muzeju) nalazimo ova dva slova u obratnoj svezi T za VT[2]. TV u ovakoj svezi nalazimo u napisu nad ulaznim vratima u kapelicu sv. Martina u debljini perimetralnih zidova Dioklecijanove palače nad Porta Aurea u riječi CONSTI TIT[3], u jednom napisu IX. v. milanskoga nadbiskupa Ansperta[4], pa u napisu god. 1290 kraljice Jelene u crkvi u Širdžiju u Albaniji[5]. Jedina od pogrešaka u latinštini u ovom napisu jest u ovoj riječi TVTOR mjesto TVTRIX. No to je od male važnosti. Skupina slova, koja slijedi, VIDVAR, sa AR u svezi, sa R nogom prerezanom kao znak kratice, jasna je. Jasna je također i skupina, koja za ovom ide, naime ICQVE sa VE u svezi. Ovdje je Q kao okrenuti D sa repom, učinjen drugačije nego li je onaj Q u prvoj brazdi. Ovdje fali H s početka. Ako je ovo pogreška, ta je također od male važnosti. Za ovom skupinom vidi se također desni rub ogledala napisa. Sedma brazda dakle prema raznim gore navedenim nagađanjima i uzevši zadnju riječ od šeste brazde, odakle počimlje nova rečenica, ovako bi glasila: .... ISTAQ(ue) [V]IVENS FV[IT] REGN[O] MATER FIT PVPILLOR TVTO[RQ] VIDVAR · ICQVE. Nagađanje istaque [iram metuens fu]turi regn[i] ne može se uzeti u obzir, jer apsolutno nema prostora za ovako popunjenje. A i nagađanje int]uens [funus ili funera ili funesta] regn[i] obzirom na gore navedeno, da ne može biti intuens, od sebe pada. Mater je metnuto samo jedanput, mjesto da se opetuje.

VIII. brazda jedina je u kojoj je početak napisa sačuvan; dapače od početka pisma ovdje proračunalo se je, koliko ga u drugim gornjim brazdama fali. Prva skupina ASPIEE[n]S, sa PI, EI u svezi i točkom pri kraju, jasna je. Fali N, koje je lako popuniti. Ovdje za prvi put dolazi E uncijalno, koje se još opetuje za četiri puta u ovoj brazdi[6] a nalazi se često u napisima srednjega vijeka i na spomenicima iz doba hrvatske narodne dinastije[7]. Od VIR fali gornja polovica od R. Skupine, koje slijede: ANIME DIC MISERERE DEVS, jasne su i potpune, a odavle do kraja ruba ima još 18 cm prazna prostora. Čitanje ove brazde nema poteškoća, te glasi:

ASPICE[N]S VIR ANIME DIC MISERERE DEVS. I u drugom napisu u Spljetu, naime na sarkofagu Comes-a Duio, o kojem je bilo gore govora, zaključak napisa sliči ovomu. Glasi po prepisu: HVC QVICVQVE VENIS CONCORDE CORDE SERENO IPSIVS ANIME DIC MIS DS, t. j. razriješeno: huc quicu(m)que venis concorde corde sereno ipsius anime dic: mis(erere) D(eu)s.

Ulomci napisa. Kako je gore istaknuto, nije pošlo za rukom sastaviti 14 ulomaka ovoga napisa. Tri komada bila su sa ostalim sastavljena, tako da se sada ima 10 ulomaka, što većih što manjih, ne umetnutih u cjelinu.

1. Poveći ulomak vis. 0·20 m., šir. 0·09 m., deb. 0·07 m. Na njem se vidi u vrhu trag ruba, a ispod ovoga u prvoj brazdi vide se nejasni tragovi dvajuh slova, valjda C, pa R ili A. U drugoj brazdi vidi se E, komu fali srednji potez, a u trećoj trag nejasna slova. Ovaj ulomak, obzirom na trag gornjega ruba, ne bi mogao nigdje drugdje pristati, nego ili na početku, ili na svršetku prve brazde. Na svršetku ne, jer popuni li se sa FA[MVLA DEI] ili FA[MOSA] slovima ovoga ulomka nema tu mjesta. Na početku moguće da, a tada ono C moglo bi biti ostatak od IN HO]C, pa slovo nejasno, pa T]VMVLO. U drugoj brazdi vidi se E, koje bi moglo biti slovo riječi QVA]E ili HA]E[C, kako se popuni ili sa QVA]E [FVI]T ili HA]E[C FVI]T. Trag slova u trećoj brazdi nejasan je, rek bi od I. Nemoguće je pokušati ikoje razborito popunjenje, jer s početka u trećoj brazdi fali mnogo. Kada bi se htjelo, moglo bi se naći mjesta ovomu slovu u skupini gore, nagađanjem popunjenoj.

2 Ulomak br. 2, vis. 0.09, šir. 0·13, deb. 0·09 m., sastavljen je od 4 komada. U prvoj

[1] Bulić Hrv spom. Tab. IV br. 8; Tab. V br. 5.
[2] Rad jugosl akademije XXVI tabla.
[3] Sr. Bull. di archeol. e storia dalm. 1899 str. 234.
[4] Cattaneo o c. p. 190. Riječ je EPTS, u kojoj dolazi ova sveza.
[5] Glasnik zem. muz. za Bosnu i Hercegovinu 1899 str. 14. Riječ je TE, u kojoj dolazi ova sveza.
[6] Ovako E lunarno dolazi u staro-kršćanskim napisima u opće već VI. v. Sr. Le Blant o. c. p. XXIV, a u Solinu još ranije, naime V. ako ne IV. v. Sr. C. I. L. III 9610.
[7] Bulić Hrv. spom. IV br. 2, 11; T. VI br. 6. Isto E nalazi se na sarkofagu Ivana Ravenjanina nadbiskupa, nadbiskupa Lovre Dalmatinca i kćeri Bele IV u krstionici sv. Ivana u Spljetu. Sr. Jackson o. c. II p. 70 71. Starohrvatska Prosvjeta II str. 29

brazdi vidi se gornji trag slova, rek bi od V. Slijede jasno AR, pa ostatak po svoj prilici od V, pa okomiti potez valjda od M. Popuniti valjda Q]VARV[M. Ali kamo ide ovaj ulomak u napisu? U drugoj brazdi vide se tragovi trijuh slova. Od dvajuh sa strane jedva da se u vrhu vide mali ostanci, od trećega u srijedi vidi se gornji okomiti potez. I ovdje je trudno što razborita predložiti za popunjenje.

3. Treći ulomak, sastavljen od dva komada, vis. 0·08 m., šir. 0·14 m., deb. 0.04 m. Vidi se trbuh od P, za kojim rek bi tačka. Slijedi sigurno A, a za ovim kao da je D, iza kojega tačka.

4. Četvrti ulomak, vis. 0·08 m, šir. 0·10 m., debeo 45 mm. Vidi se M, i ako sa lijeve strane manjkavo, te O, pa tačka više pri dnu brazde. Obzirom na visinu slova od 45 mm., ovaj ulomak nebi mogao pristati lako u prvu brazdu i to s početka, gdje su slova nekako šira, dok su u ovom ulomku nekako više stisnuta.

5. Peti ulomak vis. 45 mm., šir. 0·05 m., deb. 0·04 m. Vidi se okomiti potez i kosi podalje, valjda od IO ili od M.

6. Na šestom ulomku, vis. 0·08 m., šir. 0·05 m., deb. 0·04, vide se dvije piknje. Nego ovaj ulomak posve je izgoren, te pod nožem krk. S toga ne može se niti reći sigurno, da li pripada sarkofagu ili ne.

7. Sedmi ulomak vis. je 0·06 m., šir. 0·04 m., a deb. 15 mm. Vide se tragovi okomita poteza, tačka, pa trag ovalnoga poteza. Rek bi da je V sa točkom u srijedi.

8. Osmi je ulomak vis. 0·05 m., šir. 0·04 m., deb. 0·03 m. Vidi se okomiti potez, rek bi noga od R, pa tačka.

9. Deveti ulomak vis. 0·04 m., šir. 0·04 m., deb. 0·02 m. Vidi se donji dio okomitog poteza.

10. Deseti ulomak vis. 43 mm., šir. 0·05 m. deb. 0·03 m. Vidi se trag poteza, koji jedva da se raspoznaje, pa trag okomitog poteza.

Popunjeni napis ovako glasi:

IN HOC T]VMVLO Q(ui)ESCIT HELENA FA[MVLA DEI
QVAE FVI]T VX[O]R MIHAELI REGI MATERQ(ue) STEFANI R[EG(is)]
QVAE DELICIIS R]ENVIT REGNI VIII IDVS M(ensis) OCT[OBRIS]
QVAE] HIC OR[DINATA F]VIT AN(no) AB INCARNA[TIO
NE DNI] DCCCCLXXVI · I[ND·IV] CICL[O·L(un) V·EP] XVII [CIC
LO SOL] V LVŇ V [CON]CVRRENTE VI ISTAQ [V]IVENS FV
IT] REGN[I] MATER FIT PVPILLOR TVTO[R Q](ue) VIDVAR ICQVE
ASPICE[N]S VIR ANIME DIC MISERERE DEVS

a u hrvatskom prevodu: U ovom grobu počiva Jelena, službenica božja, žena kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana, koja se odreče sjaja prijestolja dne osmoga mjeseca oktobra, a ovdje bi pokopana godine od upućenja gospodinova 976, četvrte indikcije, cikla mjesečnoga petoga, epakte XVII, cikla sunčana petoga, dana petoga, koji pada sa šestim (petak). Ona, koja je za života bila kraljevstvu majka, postade (majkom) sirota i zaštitnicom udovica. Ovamo pogledavši, čovječe, reci: Bože smiluj (joj) se duši!

Iz ovoga se napisa dade nedvojbeno izvesti, da je u ovom sarkofagu bila sahranjena Jelena, supruga Mihajla kralja, a majka Stjepana kralja, koja je uslijed raznih događaja postala majkom udova i sirota, te je preminula god. 976. Nastaje pitanje: tko bijahu ove osobe i u kakovom su savezu sa našim vladarima X. vijeka. Jer u ovom napisu god. DCCCCLXXVI (976) tako je čista i bistra, da bi bilo neumjesno i nerazložito povući u nagađanje osobe bilo iz IX. bilo iz XI. vijeka. O kakovoj kraljici Jeleni iz X. vijeka u starim našim državnim ispravama nema ni spomena[1]. Iz ovoga vijeka sačuvalo se doduše premalo tih isprava, ali iz razdoblja od god. 918 do 976, kada je preminula kraljica Jelena, dakle za dugih 58 godina, nije nam preostala niti cigla[2].

Ne imajući tih isprava prvoga reda, treba posegnuti za onim drugoga reda, naime za povjesničarima. Kako smo gore naveli, Toma Arcidakon († 1268) pripovijeda ili po predaji ili iz spisa nadbiskupskih i kaptolskih, koje je imao pri ruci, da je crkvu sv. Marije u Solinu sazidala kraljica Jelena. Naš napis u suglasju je sa ovom viješću, te nam navodi, tko bijaše ta kraljica i kada je živjela. A pošto su napisi ove vrste izvori prvoga reda, to o njegovoj autentičnosti ne može se ni za čas podvojiti. S toga popunjujući jedan izvor s drugim možemo temeljito kazati, da je crkva sv. Marije od Otoka bi a također sagrađena od ove kraljice Jelene, a ne

[1] O Jeleni sestri bana Godimira iz god. 1029 (Rački Doc. br. 29 str. 38) ili o Jeleni, ženi kralja Zvonimira (Doc. br. 99 str. 117) ne može naravno ovdje biti govora.

[2] Rački Doc. str. 17—20.

prije, i to tim sigurnije, što Toma ne veli, da bijaše u toj crkvi grobova banova hrvatskih, nego samo kraljeva i kraljica. Dakle i po Tomi, u skladu s našim napisom, crkva je iz doba kraljeva.

Jelena kraljica našega napisa istovjetna je sa Tominom Jelenom i s onom, koju spominje navedeni nepoznati pisac XVIII. vijeka. Ona je sagradila crkvu sv. Marije od Otoka, tu je živjela i umrla. Ali tko bijaše kralj Mihajlo, tko li sin Jelenin, kralj Stjepan? U popisima naših kraljeva o kakovomu kralju Mihajlu iz polovine X. vijeka ne bijaše dosele spomena. Prigodom otkrića Jelenina napisa i na prve vijesti o ovom znamenitom obretu, požurili su se neki naši domaći povjesničari, da po novinama razjasne sa povjesničkoga gledišta ovaj napis. I jer se po dosadanjim spomenicima nije moglo ustvrditi, da je za ovo doba živio koji hrvatski kralj Mihajlo i kraljica Jelena, brže bolje oni uskočili u susjedne slavenske zemlje, da tu traže riješenje ovomu pitanju[1]. Nama se čini posve nenaravno, a i protivno zdravoj povjesnoj kritici ovako postupanje, dosljedno ovako tumačenje ovoga spomenika. Okolnost, što imena ovih kraljeva nema u suvremenoj hrvatskoj povijesti, ne ovlašćuje, da se posizava za vladarima van hrvatske države, pa lijepo da i slučajno za ovo doba nađemo ovih imena među vladarima susjednih zemalja[2]. Napis je Jelenin spomenik prvoga reda, po njemu se ima pisati i popunjavati naša povijest, a ne udešavati njega dosad pisanoj, nepotpunoj hrvatskoj povijesti u X. vijeku. Da je prva misao, čim je bio otkriven ovaj napis, poletila na hrvatske vladare[3], to je posve naravno i sasvim opravdano. Solin i solinska okolica od Trogira do Klisa, od Spljeta do Omiša, to je bilo središte hrvatske kulture za prvih vijekova našega narodnoga života; tu ponajviše moramo tražiti odgovor na sva ona pitanja naše domaće povijesti, koja nam nisu još dovoljno razjašnjena. Da je ovo isključivo hrvatsko zemljište, to nam svjedoče svi dosad našasti spomenici, bilo u poveljama, bilo na kamenu. Tu nam je na samih 15 km. u ravnim Kaštelima „B i h a ć“, dvorac hrvatskih banova, na sama 3 km. u R i ž i n i c a m a prema Klisu dvorac bana Trpimira s njegovim napisom; u ovom polju još je sila uspomena i povjesničkih zgrada. Sam opis položaja, gdje je našast napis Jelenin, upozoruje nas, da se je na ovom mjestu za blizu hiljadu godina malo što promijenilo, a i rijeka Jader je neuređena sada kao i tada; na njoj zgrade za mlinice, od kojih nekoje još iz tadašnjega doba; ravne livade, bujni vinogradi, lijepi maslinjaci vabe i sada kao i tada na stanovanje. Osim što je zub vremena porušio ili kopito tursko pogazilo, sve je drugo ostalo po prilici onako, kako je bilo nazad hiljadu godina: čist hrvatski predjel u prirodi, u zgradama, u narodnoj nošnji, više manje u načinu življenja stanovnika. Od trideset godina na ovu stranu i Solin otvorio vrata evropskoj kulturi, koja ipak nije mogla još izbrisati pečata ovoj klasičnoj zemlji za rimsko i za hrvatsko doba. S ovih razloga meni se čini sasvim neumjesno i protivno zdravoj povjesničkoj metodi pripisivati napis Jelenin drugoj slavenskoj zemlji, a ne hrvatskoj, i ako u našoj povijesti nemamo izravnih spomenika za njezino razjašnjenje. Ali ako nemamo izravnih izvora za ovo riješenje, to imamo neizravnih.

Glede rodoslovlja i reda vladanja naših kraljeva na početku X. vijeka dosada smo prilično na čistu. Tomislav bio je svakako prvi hrvatski kralj, bio je krunjen negdje između god. 914 i 924[4]. God. 914 bio je još banom[5], ali na prvom spljetskom crkvenom saboru god. 924 nalazimo ga kao kralja[6], te je vladao još god. 9 8, kada se je u Spljetu obdržavao drugi crkveni sabor. Od ove (928) godine nemamo diplomatičkoga svjedočanstva sve do god. 970 po prilici, kada se spominje, da je bio kraljem Držislav[7], ali sigurno je bio kralj god. 978[8]. I imenik spljetskih nadbiskupa navodi u drugoj česti za nadbiskupa Ivana VIII. od 914—910. godine T r p i m i r a i K r e š i m i r a, ovoga t.j. zadnjega i za nadbiskupa.

[1] Prilog „Obzoru“ od 3. rujna 1898 stupac prvi u vrhu. Sr. u D r a g o l j u b u ili U p i s n i k u k a l e n d a r u za god. 1899 na str. 67—70 članak pod n slovom „Grobovi hrvatskih vladara“.

[2] Sr. raspravu od dr. F. M. u „Glasniku zem. muz. u Bosni i Hercegovini god. 1899 str. 237—316, osobito o Mihajlu I. Viševiću (str. 245—250) i o Mihajlu II. Viševiću (str. 251—252).

[3] Izještaji na jugoslavensku akademiju, priopćeni u našim novinama, na pr. O b z o r br. 194, 197, 200, 220, 240 god. 1898; H r v a t s k o P r a v o br. 843 god. 1898; A g r a m e r T a g b l a t t br. 195, 198, 200, 201 god. 1898; K a t o l i č k a D a l m a c i j a br. 59 god. 1898, itd. (ne imajući sve pri ruci).

[4] Rad jugoslavenske akademije XVII p. 71 sl., XIX str. 62—104 „Dopunjci i izpravci za stariju poviest hrvatsku“ od Račkoga

[5] Thomas Archidiaconus Hist. sal. str. 36 „Johannes archiepiscopus fuit anno Domini nongentesimo quarto decimo tempore T o m i s l a v i d u c i s“. Rački Rad XVII p. 74.

[6] Docum. str. 187—197 „Tempore Johannis papae sanctissimi, consulatu peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus T o m i s l a o r e g e“. Rački Rad XVII p. 74.

[7] Documenta p. 20. „Držislav Chroatorum rex“ itd. Rački Rad XVII p. 72.

[8] Documenta p. 20.

Frontiniana od 940—970. godine; za nadbiskupa Martina IV. od god 970—1000. kralja Držislava[1].

Ovu prazninu od kojih 40 ili 50 godina možemo popuniti sa vijestima bizantinskoga pisca cara Konstantina Porfirogeneta. Ovaj okrunjeni pisac pisao je svoje djelo de administrando imperio između god. 949—952[2]. U njem se spominju dva hrvatska kralja Krešimir i Miroslav[3]. Za Miroslava veli Konstantin, da ga je ubio ban Pribina, a ovo ubojstvo spominje kao da se je dogodilo tada, kada je car pisao svoje djelo, dakle oko g. 950 Za to i uzimlju obično naši historičari[4], da je ban Pribina ubio kralja Miroslava god. 949. Pošto pako car Konstantin izrično veli, da je Miroslav vladao poslije svoga oca četiri godine[5], to slijedi, da je Krešimir umro oko god. 945[6]. Da li je i u koliko vjerodostojan Konstantin Porfirogenet, nije mjesto ovdje da se raspravlja, to su učinili i naši povjesničari[7] i drugi[8] Ma kako se o njemu sudilo, ipak možemo mu toliko vjerovati, kako je dobro opaženo bilo[9], da je znao napisati barem imena suvremenih hrvatskih vladara[10], u konkretnom slučaju Krešimira i Miroslava. O njima dakle on pripovijeda ovo: „i ovaka je bila vlast i ova je bila vojna snaga Hrvatske do vladanja Krešimira, iza čije smrti, buduć njegov sin Miroslav iza vladanja od četiri godine bio ubijen od bana Pribine, uslijed razmirica i stranaka, koje se pojaviše, broj konjaništva i pješaštva veoma je pao itd[11].

Po ovoj vijesti Konstantina Porfirogeneta mi imamo popunjenu prazninu u redu vladara hrvatskih okolo polovice X. v. sa Krešimirom i Miroslavom. U napisu Jeleninu baš u ovo isto prazno razdoblje dolaze imena dvajuh kraljeva, naime Mihajla i Stjepana. U Konstantinu Porfirogenetu ova dva vladara nose narodno ime, u napisu Jeleninu kršćansko-evropsko. Što je dakle više naravno, nego li pomisliti, da su dva Porfirogenetova kralja Krešimir i Miroslav isto što Mihajlo i Stjepan napisa Jelenina? Suvišno je ovdje dokazivati, da su naši narodni kraljevi u X. i XI. v. nosili uz narodno i jedno kršćansko ime. Za to imademo mnogo primjera, a budi dovoljno navesti dva velika kralja: Petra Krešimira[12] i Dimitra Zvonimira[13] Kao što ovi, tako su morali imati drugo kršćansko ime Krešimir i Miroslav, naime prvi Mihajlo, a drugi Stjepan.

Ali za ovo doba po prilici spominje se u piscima naše povijesti ime nekoga Mihajla. Farlati[14], koji je crpio iz mletačkih povjesničara veli, da je okolo god. 920 vladao u Hrvatskoj neki Mihajlo, te nagađa, da bi to mogla biti ista osoba, koja i Miroslav cara Porphirogeneta. Istoga Mihajla na drugom mjestu[15] spominje kao bana, određuje mu doba između god 912—932 i nagađa, da je on bio upravo onaj Miroslav Porphyrogenetov, koga je pogubio ban Pribina Ali to je nagađanje pogrešno i u prvom i u drugom dijelu. Razdoblje od god. 912—932, to je nedvojbeno doba kralja

[1] Rad jugosl. akademije XIX str. 75.

[2] Documenta p. 399; Krumbacher Geschichte der byzantinischen Litteratur II Aufl. p. 253; Rački Književnik I. Ocjena itd. str. 39.

[3] Constant. Porphyrog. de administrando imperio ed. Bonn. c. 31 p. 150; Documenta p. 398.

[4] Smičiklas Poviest Hrv. str. 227: Klaić Poviest Hrv. str. 86.

[5] Documenta p. 398 „quo (Crasemere) mortuo, cum filius eius Mirosthlabus, postquam quadrigenium genti praefuisset.

[6] Smičiklas o. c. p. 227; Klaić o. c. p. 85.

[7] Rački u „Književniku“ I Ocjena itd. Konstantin Porphyrogeneta p. 36 sl.

[8] Rački u Radu jugosl. akad LIX p. 201 sl.

[9] Prof. dr. R. Horvat u br. 86 „Obzora“ god. 1899 u članku pod naslovom „Hrvatski kraljevi iz narodne dinastije“. Rački u Književniku I. Ocjena itd. str. 77.

[10] Const. Porphyrogeneta piše doslovce: Terpimere, Krasemere, Mirosthlabus; Docum. str. 397 i 398, što su naravno naši Trpimir, Kriesimir, Miroslav.

[11] De administr. imperio c. 31 p. 150—151; Docum. p. 398: „atque haec quidem Chrobatiae potentia et copiae fuerunt usque ad principatum Krasemere; quo mortuo cum filius eius Mirosthlabus, postquam quadrigenium genti praefuisset, a Pribunia bano interfectus esset, plurimis obortis dissidiis ac factionibus, equitum peditumque numerus valde imminutus est“ etc.

[12] Docum. p 62: „ego Cresimir, qui alio nomine vocitor Petrus Chroatorum rex“.

[13] Docum p. 111: „Ego Zuonimir seu Demetrius, qui et Suinimir nuncupor“; p. 103: „Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor“; p. 104: „Ego Demetrius, qui et Suinimir“; p. 116 „ego Suinimir, qui et Demetrius“. — Tako Vojslav zvao se je i Stjepan. Rad jugosl. akad. XIX str 74.

[14] Farlati u trećem dijelu I. toma Illyr. sacr. navodi imenike solinskih i spljetskih nadbiskupa i doba njihova vladanja označeno kraljevanjem domaćih i susjednih vladara. Na str. 342 nosi red hrvatskih banova i kraljeva naslov „Series ducum et regum Chroatiae“, pa pod br. „XIII Michael, anno circiter 920. Ex Historicis Venetis; idem fortasse ac Mirosthlabus Porphyrogeniti“.

[15] Illyr. sacr. I p. 341: „Hunc Michaelem Ducem itidem Slavorum sive Chrobatorum memorant veneti scriptores revocantque eius tempora ad principatum Ursi secundi Baduarii inter annos 912 et 932. Fortasse is Michael idem est, ac Myrosthlabus, cuius meminit Porphyrogenitus, eumque interfectum tradit a Pribunia Bano“.

Tomislava[1], a da je tada i vladao doista Mihajlo, onda ovoga nije mogao pogubiti Pribina, koji se spominje tek polovicom X. v[2]. Mihajlo Farlatov to je ban južnih krajeva hrvatskoga kraljestva, koji se spominje u spisima spljetskoga sabora sa kraljem Tomislavom god. 924[3], i za koga mletački pisci kažu, da je zarobio Petra, sina dužde mletačkoga Ursa Badoarija, na povratku iz Carigrada, na granicama Mizije[4].

Ovoga Mihajla spominju god. 926 i barski anali napominjujući osvojenje grada Siponta u južnoj Italiji, izvedeno po hrvatskoj vojsci, predvođenoj od bana Mihajla, koga se pogrešno nazivlje „rex Sclavorum[5]“.

U ostalom suvišno je i baviti se s Farlatovim Mihajlom, za koga na trećem mjestu ponovno veli, da je istovjetan sa Porphyrogenetovim Miroslavom, koga drži vladarom Hrvatske prije Tomislava, dakle kakovih 50 godina prije Porphyrogenetova Miroslava[6]. Mihajlo dakle, koga spominje Farlati na temelju mletačkih pisaca i hoće da zamijeni s Miroslavom, nije bio niti mogao biti kraljem Hrvata, najmanje pako mužem Jelene i ocem Stjepanovim. Mihajla, muža Jelenina, moramo tražiti kasnije od Tomislavovoga doba, ali ipak u prvoj polovici X. v[7].

Potvrdu za ovo nagađanje nalazimo i u drugim manje poznatim spomenicima.

U knjižnici knezova Fanfogna — Garagnin u Trogiru čuvaju se uz ostale rukopise neki smotci Collectanea pod naslovom Salonitana et Spalatensia, u kojim je ponajviše građa za crkvenu povijest spljetsku. U svesci VIII. i X. ovih Collectanea između drugih listina i isprava nalazi se Catalogus Ducum et Regum Dalmatiae et Croatiae[8]. U ovom imeniku navodi se 29 vladara hrvatskih. Pod br. XVII čita se ovo: „Cresimirus filius Tischimiri (u katalogu sveske X. pisano je Tescimiri) regis Serviae a patre Bossina et regio titulo donatus c. 929 defuncto Cidomiro socero Chroatiam novo suo regno adiunxit regiamque Salonae figit 932. Uxor Helena Basilicarum apud Salonas fundatrix. ob. c. 954“. Kaže se dakle u ovom odlomku,

[1] Rad jugosl. akademije XVII p. 70 sl.; Smičiklas Poviest hrvatska I. dio.

[2] Rad jugosl. akademije XVII p. 70 sl.; Const. Porphyr. de administrando imperio c. 31. p. 151.

[3] Rački Documenta p. 187: „Tempore Johannis Papae sanctissimi, consulatu peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus Tomislao rege et Michaele in suis finibus praesidente duce“. Farlati Illyr. sacr. III p. 92; Cod. dipl. I p. 76

[4] Sabellico I Deche lib. III p. XXVI: „Orso Badoario . . . mandò Piero suo figliol a l'imperator de Greci a Constantinopoli . . . e ritornando il giovene a Venetia: da uno certo Michiel regulo in Dalmatia fu preso: e spogliato: el confino in Misia“. Sr Lučić De Regno Dalmatiae et Chroat. str. 58–59.

[5] Rački Doc. p. 393. „A. 9 6 10 Julii · „Hoc anno comprehendit Michael rex Sclavorum civitatem Sipontum. mense Julio, die sanctae Felicitatis, secunda feria, indictione XV“. Mihajlo možda bijaše prvi ban kralja Tomislava i njegov generalissimus. Za to bi vojevala činjenica, što ga se u aktima spljetskoga sabora spominje odmah uz kralja.

[6] Farlati Ill. Sacr. III p. 86 „Hic (Michael dux) siquidem videtur idem esse ac Mirosthlabus quem commemorat Porphyrogenitus quique ante Tomislavum apud Crobatos principatum tenuit“.

[7] Tumačenje ovoga napisa u članku pod naslovom „Nadgrobni napis hrvatske kraljice Jelene u Solinu“ u Vjesniku hrvatskoga arheološkoga društva N. S. III str. 19 sl. (a odavle na talijanskom jeziku u Bull. dalm 1899 str. 22 sl.), pisano malo dana iza otkrića ovoga spomenika, nije mjerodavno, jer tada nisam imao pri ruci povjesnički materijal, koji sam kasnije pribrao i sakupio.

[8] Da potražim što više materijala za protumačenje i razjašnjenje napisa kraljice Jelene, koji je bio otkriven koncem kolovoza god. 1898, dne 2. studenoga iste godine pošao sam u Trogir, da u knjižnici gosp. knezova Fanfogna-Garagnin pregledam, da li što ima ob ovom pitanju, odnosno osobito na ono, što blagopokojni Rački bijaše o tom pisao. Kao uvijek tako i ovoga puta gg. braća Fanfogna metnuše mi na raspoloženje svoju knjižnicu. na čemu budi im i ovdje izrečena najsvesrdnija zahvala. Ovoga dana mogao sam pregledati svezak VIII. Salonitana et Spalatensia i prepisati ovaj Catalogus ducum et regum Dalmatiae et Chroatiae. Dne 15. veljače god. 1900. pošao sam opet u Trogir, da kolacioniram ovaj prepis, te sam u sv. X Salonitana ac Spalatensia sacra našao isti Catalogus, sa kojom malom varijantom. Dne 22. rujna god. 1900. u društvu veleuč. prof. Smičiklasa opet sam posjetio ovu knjižnicu, te ova dva kataloga kolacionirao. U njima nema bitnih razlika, a samo su dvije neznatne varijante u odlomku, koji u ovo naše pitanje zasijeca i koji se ovdje navodi. Blagopokojni Rački opisao je sadržaj ove knjižnice u Radu jugosl. akademije XXVI str. 172–174, te istaknuo, da ga je osobito zanimalo, što je našao „o položaju onih samostana u Solinu i Spljetu, te okolini, koji se za vladavine knezova i kraljeva narodne dinastije spominju u suvremenim ispravama, jer držim, da čim u starije doba zasižemo, bješe onaj položaj poznatiji i ne obazrijev se na to, da su tada i tragovi bili jasniji ovim spomenicima hrvatske davnine. Ondje se imenito raspravlja o samostanima sv. Stjepana „de Pinis“, te sv. Stjepana, sv. Marije i sv. Petra u Solinu. Prva dva od ovih trijuh jesu za nas znamenita kao sahraništa smrtnih ostanaka naših vladalaca“.

da je Krešimir zavladao Hrvatskom poslije smrti svoga tasta i uredio svoj dvor u Solinu god 932, njegova supruga Jelena, da je osnovateljica bazilika oko Solina, a da je umro oko god. 954. Ova naime godina odnosi se na Krešimira, a ne na Jelenu, pošto nam naš napis jamči nedvojbeno, da je Jelena umrla god. 976. Ako je Krešimir naslijedio na prijestolju tasta, ovaj tast mogao je biti samo Tomislav, kojemu je Krešimirova žena Jelena nedvojbeno bila kći.

Dalje u ovom rukopisu pod br. XVIII. navodi se ovo: „Stephanus I. ab aliis Miroscablus, Miroslavus, Michael[1], persequente Svenomiro fratre Ragusium fugit 955. Redux a Pribina bano necatus 958, cum regnasset annos quattuor. Ux. Margarita nob. romana, quae Ragusii obiit sanctimonialis“. Po ovom nasljednik Krešimirov bio je Stjepan I., koga drugi prozvaše Miroscablus, Miroslavus, Michael. Taj da je god 955. pobjegao u Dubrovnik, progonjen od svoga brata. Povrativši se, da je bio ubijen od bana Pribine, pošto je kraljevao četiri godine. Njegova supruga Margarita, rimska plemenitašica, da je preminula u Dubrovniku kao opatica.

Blagopokojnomu Račkomu, koji je ovaj imenik pročitao, te ovdje niže[2] navedene opaske učinio, palo je u oko ono, što anonimni trogirski rukopis govori o kralju Krijesimiru I., naime da je on uredio svoj dvor u Solinu (regiam Salone figit a. 932), da mu je žena Jelena utemeljila bazilike u Solinu (uxor Helena, basilicarum apud Salonam fundatrix), da je Krijesimir umro god. 954 (obiit circa annum 954[3]; da je poslije Krijesimira I. vladao Miroslav inače Stjepan (Stephanus I., ab aliis Miroscablus, Miroslavus, Michael), a da mu je supruga Margareta umrla kao koludrica u Dubrovniku (nobilis Romana que Ragusii obiit sanctimonialis). On se nije htio upuštati u razglabanje istinitosti ovih vijesti, ali o zadnjoj, naime o Miroslavu inače Stjepanu i o supruzi mu Margariti kaže, da je imenik ovdje usvojio predavanje, koje se i u dubrovačk'm ljetopiscima odziva.

I bez obzira na ostale vijesti, sadržane u trogirskom imeniku, sudeći po sama ova dva poglavlja br. XVII i XVIII, koja se odnose na predmet, s kojim se bavimo, lako je uvidjeti, da je Catalogus trogirski neka smjesa raznih vijesti, neka krparija iz kasnijih doba, negdje valjda iz XVII. v., skrpana od raznih pisaca, nešto više legendarna, nego li povjesničkoga Ali se opet vidi po svemu, da nije ovo iz glave izvađeno, nego da je ovo skrpano iz povjesničkih legendarnih starijih djela, da nije ovo sve izmišljeno, da izvornici odmiču u starije vijekove. Rački je opazio, da su vijesti, koje se odnose na kralja Miroslava inače Stjepana i suprugu mu Margaritu, odziv dubrovačkih ljetopisa. A nije niti mogućnost isključena, da su dubrovački analiste crpili iz istoga starijega izvora, iz koga i Anonym trogirski, pa je crpao jedan bolje, drugi gore, jedan više, drugi manje obilno. I naše povjesničare čeka zadaća, da ove zamršene kataloge u svjetlu povijesti pretresu, istrijebe i urede. Ali ja cijenim, da u gore navedenom zamršenom katalogu ima već nešto povjesničkog zrnja odnosno na napis Jelenin Cijenim, da mogu ustvrditi, da se vijesti sadržane u ovom napisu odnose na hrvatske kraljeve, dotično da prema ovomu napisu i nekoje vijesti u ljetopisima dubrovačkim nalaze svoju potvrdu.

Trogirski Anonym u svojem popisu izričito veli, da je supruga Krešimira bila kći njegova predšasnika, dakle Tomislava, da se je zvala Jelena i da je dala sazidati bazilikâ oko Solina

[1] Ove riječi ab aliis Miroscablus, Miroslavus, Michael napisane su u sv. VIII. poznijom rukom poviše brazde, a u sv. X. isto tako, samo mjesto Miroslavus pisano je Mirosclaus.

[2] Rad jugosl. akademije XXVI str. 173 „U ovom imeniku navodi se 27 vladalaca hrvatskih“ (ja sam ih nabrojio i prepisao 29 u katalogu jedne (VIII) i druge (X) sveske, samo što među br. XXIII i XXV nema broja, nego je tu napisano Vacat regnum usque ad annum 1034). „Navesti ću ovdje njeke zanimive, od druguda manje poznate podatke, ne upuštajući se ovdje u razglabanje o njihovoj istinitosti. O kralju Kresimiru I. veli se: „Regiam Salona figit a. 932, uxor: Helena, basilicarum apud Salonam (sc. s. Stephani et s. Mariae) fundatrix; obiit circa a. 954. Poslije Kriesimira I. vladao bi bio po imeniku Miroslav inače Stjepan, a supruga mu Margarita „nobilis Romana que Ragusii obiit sanctimonialis“. Ovdje je imenik usvojio si predavanje, koje se i u dubrovačkim ljetopisima odziva. Kries miru, pradjedu Petrovu, dopituje imenik vladavinu do 969 godine, a iza njega vladao je Držislav do 1003, onda Kriesimir III. s bratom Gojslavom, o kojih prvom veli: a Graecis (1019) capitur et cum uxore et filio Stephano abducitur Constantinopolim“.

[3] Već je gore rečeno, da se ova godina odnaša ne na zadnju imenovanu osobu t j. Jelenu, nego na Krijesimira prvo imenovana.

Nadalje veli, da je ovaj kralj udario svoje boravište u Solinu god. 932.

Za nasljednika Krešimira trogirski Anonym postavlja Stjepana, koji da se je zvao i Miroslav, a njega da je pogubio god. 958 ban Pribina. Njegova supruga kraljica Margarita, da je svršila kao opatica u Dubrovniku.

Trogirski Anonym pobija dakle sve one, koji Jelenu dodijeljuju kao ženu kralju Miroslavu, jer navodi ime kraljice Margarite, koja da bijaše Miroslavova žena, a za Jelenu izrično veli, da je bila žena Krešimirova. Mi ne dajemo važnosti Anonymu trogirskomu, ali ako se može naći historičke potvrde, da je njegov navod glede kraljice Margarite istinit, onda će biti istinit i onaj glede Jelene, u smislu da Jelena bijaše kći Tomislava, supruga Krešimira, koji se zvao i Mihajlo, a majka Stjepana Miroslava. I tada se Anonym trogirski i naš napis Jelenin izvrsno slažu. A i ovo ima svoju vrijednost. A da je ovaj navod glede Margarite zbilja istinit, nalazimo potvrde u dubrovačkim ljetopisima.

U dubrovačkoj kronici Junija Restija, kojoj se vjerodostojnost, glede stricte dubrovačkih stvari nemože poreći, po gotovo što se tiče crkava i zadužbina, čita se[1], da je Krešimir ili Tiescimir oko god. 925—932 pomoću tasta svoga bana hrvatskoga (kralja Tomislava) ukrotio neprijatelje dubrovačke i prijateljevao s Dubrovnikom. Nadalje se čita[2], da je oko polovine X. v. Stjepan, sin Krešimirov, kralj Bijele Hrvatske, zavjetovavši se u teškoj bo-

[1] Chronica Ragusina Junii Restii u Scriptores VII ili Monumenta spect. hist. Slav. merid XXV str. 26—27 pod god. 925: queste inimicizie durarono (coi Bossinesi) sinchè, cresciuto Tiescimir, (mjesto Krešimir; narod kresati i tesatir ado izmijenjuje) con l'ajuto del bano di Croazia (god. 925 proglasio se Tomislav kraljem) suo suocero, rimise i sollevati al dovere ed ai Ragusei corrispose con tutto l'affetto“.

[2] Ibidem str. 27: E poco dopo, Stefano, re di quella porte della Bossina (sic!) che si chiama Croazia Bianca, venuta in parte a Crescimir, suo padre, ... a causa di una grave malattia fece voto di ristaurare la chiesa di S. Stefano a Ragusa, poichè questa essendo stata fabbricata negli esordj della città, come dice il Porfirogenito, si trovava per la vecchiezza in mal arnese. E l'accommesso del re Stefano suddetto stette a Ragusa intorno alla detta fabbrica due anni, auendo spesa buona somma di danari. Fece l'abitazione del prete accanto di detta chiesa, nella quale pose per piovano un pio parente, detto per nome Stoico. Non solo fece il re riedificar detta chiesa, ma ancor lui e la regina sua consorte a nome Margarita, di nazione romana, mandarono gran quantità d'argento, per ornar tutte le reliquie de' santi, che in buona quantità si trovano in detta chiesa. E la regina, che era una pia principessa (god. 940), volle, che s'andasse personalmente al a visita di detta chiesa; al che il re condescese. Ma prima che s'inviasse fece sapere la sua resoluzione ai Ragusei, acciò li fosse apparecchiata l'abitazione per lui, per la regina e per tutta la corte. I Ragusei risposero esserli di grau consolazione la sua venuta e che avrebbero apparecchiato tutto quello, che faceva di bisogno, per alloggiar sua maestà e la regina, con i principali baroni della lor corte; ma per essere la città piccola, che gli altri si contentassero restar, per schivar ogni occasione possibile di confusione; e con fu convenuto. Onde il re con alcuni baroni, e la regina con le sue damizelle entrarono nella città; il resto della corte si fermarono a Breno ed a Canali. Le loro maestà visitarono la chiesa di S. Stefano, e lasciarono elemosine grandi, con far le divozioni in essa. Alla republica, poichè con distinzione non ordinaria l'auea trattato, donò in segno d'amorevolezza le contrade di Breno, Vergato, Ombla, Gravosa. la valle di Malfi, ed una parte di quella di Gionchetto, obligandola a far fabbricare in tutte le ville, chiese di S. Stefano d'una stessa grandezza. (Trogirski Anonymus ovo putovanje pogrješno uzimlje za bijeg, poslije kojega Miroslav je poginuo). E partito da Ragusa, poco tempo dopo, in Bossina (!) passò da questa alla miglior vita. Li furono celebrate l'esequie a Ragusa, come a un principe benemerito della republica. Ma la regina Margarita, restata vedova e senza discendenza, fece risoluzione di ritirarsi a Ragusa, come tra poco esegui e fu accompagnata in questo viaggio da molto baroni . . Ella donò alla republica da duecento lire di glama, che è una specie d'argento, meschiato con buona quantità d'oro. La morte del re, suo marito, la avea mortificata e componta tanto, che risolve di farsi monaca. Laonde detta la chiesa di S. Stefano, fece fabbricare accanto d'essa una stanza positiva (modesta), e menò una vita religiosa. Fece anche fabbricar, poco lontano, una chiesola con titolo di s. Margarita, la quale con progresso di tempo fu trasportata poco lungi dal primo luogo, mentre nel primiero sito la repubblica fece fabbricare una fortezza, che ai tempi anche d'oggi si chiama S. Margarita. Questa regina portò a Ragusa i due pezzi di legno della s.ma Croce, dei quali il maggior presentemente si trova tra le reliquie, nel deposito del publico tesoro. E dopo esser dimorata alquanto tempo con esempio mirabile dell' austerità e santità di vita, rese lo spirito al Signore e fu seppellita nel cimiterio della detta chiesa di S. Stefano“. Ob ovoj crkvi, osobito sa pregleda arhitektonskoga, dobro je vidjeti, što je pisano u Starohrvatkoj Prosvjeti god. 1897 str. 14 sl.; arhitektonski i ornamentalni ulomci tu našasti potječu bez dvojbe iz doba hrvatske narodne dinastije, kako se to tu dokazuje.

lesti, dao popraviti crkvu sv. Stjepana u Dubrovniku Njegov je zastupnik nadgledao radnje oko toga popravka duge dvije godine i bila je potrošena za to lijepa svota. Niti se je, dodaje Resti, kralj Stjepan ograničio na sam popravak crkve, nego je ujedno sa svojom suprugom kraljicom Margaritom, porijeklom iz Rima, poslao mnogo srebra, da se nakite moći svetaca iste crkve. Dapače kraljica Margarita, kao bogoljubna vladarica, htjede, da sa svojim suprugom osobno pohodi tu crkvu. Kralj je na to pristao, te su oboje s velikom pratnjom pošli u Dubrovnik. Građani su ih primili s velikim veseljem i ukonačili ih u samom gradu, dočim je brojna pratnja odsjela u okolici. Kraljevski par ostavio je znatnu milostinju crkvi sv. Stjepana, a republici je kralj, u priznanje za sjajni doček, darovao više predjela naokolo grada, uz obvezu da republika sagradi u pojedinim po jednu crkvu sv. Stjepana. Ali kralj, veli nadalje Resti, malo je zatim preminuo, a Dubrovčani su držali zadušnice za njegov pokoj.

Kraljica Margarita, ostavši udova bez poroda, od uči sklonuti se u Dubrovnik, kamo je sprovedoše mnogi velikaši. Ona darova tada republici dvije stotine libara glame. Silno raztužena s gubitka svoga ljubljenoga supruga posta koludricom. Sagradi uz crkvu sv. Stjepana čednu kućicu, a malo dalje i crkvicu sv. Margarite, od koje se kasnije podignuta tvrđa prozva tvrđom sv Margarite[1]. Ova kraljica donese u Dubrovnik i dva komadića drva sv. križa, od kojih veći nalazi se među moćima u riznici republike. I pošto je neko vrijeme sprovela u pokori i svetom životu, preminula je i bila pokopana do spomenute crkve sv. Stjepana Ovo se isto pripovijeda u bitnosti i u drugim dubrovačkim ljetopisima, kano u onim Anonymi Ragusini[2] i N. Ranjine[3], samo što se ovi događaji meću u ovim ljetopisima u god. 815 i sl.

Ljepše potvrde riječima trogirskoga Anonyma ne može se željeti. Jelena nije mogla da bude žena Stjepana Miroslava, jer je ovaj imao za ženu Margaritu Rimljanku; s toga mu je Jelena mogla biti samo majkom, kao što i u napisu; a Krešimir, njezin suprug, uz narodno nosio je ime Mihajla, kako se u napisu spominje. Napis je kršćanski, pa su u njem narodna imena ispuštena i za Jelenina supruga i za sina Da li je pak Stjepan-Miroslav poginuo god. 949, kao što većina drži, ili god. 958., kao što trogirski Anonym piše, malo mari. Glavno je, što je povjesnički utvrđeno, da je Tomislav bio prvi hrvatski kralj, da on nije imao muškoga potomka nego jedinicu kćer Jelenu[4]. Ova se udala za Krešimira, koji je prvi toga imena u redu naših kraljeva, koji je naslijediv svoga tasta na prijestolju, primio uz narodno i kršćansko ime Mihajla[5]. Ovaj je vladar imao od god. 932. prijestolnicu u Solinu, gdje je njegova supruga podigla više crkava, između ostalih onu sv. Marije od Otoka. Poslije smrti Krešimira-Mihajla (945?) došao je na prijestolje njegov sin Miroslav-Stjepan[6], oženjen sa rimskom plemkinjom Margaritom[7]. Ovaj je jednom sa svojom suprugom pohodio grad Dubrovnik i republici darovao mnogo zemljišta. Njega je god. (949?) pogubio ban Pribina, na što se njegova udova kraljica Margarita povukla u Dubrovnik i tamo svršila svoje dneve kao koludrica[8]. Njezina svekrva kraljica Jelena proživjela je također u sve-

[1] Jireček Dr. K. Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters (Kais. Akademie, feierliche Sitzung 1899) str. 44 not. 11; str. 45 not. 14.

[2] Monumenta vol. XIV. Scriptores vol. I. Annales Ragusini Anonymi str. 15--17. Makušev u djelu: „Izsljedovanija ob istoričeskih pamjatnikah i bytopisatelja Dubrovnika“ (koje djelo nije mi bilo pristupno), kako mi javlja g. prof. K. Jireček, ima od riječi do riječi isti tekst.

[3] Idem str. 193 sl.

[4] Trogirski Anonym i Resti spominju predšasnika Krešimirova kao tasta njegova. Svi historičari predšasnikom Krešimira I priznaju Tomislava, koji je kao tast Krešimirov morao biti ocem Krešimirovoj ženi Jeleni.

[5] Ime Mihajla moramo dati Krešimiru i nikomu drugomu: a) jer se je suprug Jelene zvao i Mihajlo, kako u napisu; b) jer trogirski Anonym veli izričito, da je Jelena bila žena Krešimirova; c) jer u napisu stoji, da je Stjepan bio sin Mihajla i Jelene, a Resti veli, da je otac Stjepanov bio kralj Krešimir, pa i Anonym trogirski stavlja za nasljednika Krešimiru Stjepana-Miroslava. Krešimir i Mihajlo, dakle, jedna su te ista osoba

[6] Izravno ili neisravno to svjedoče svi izvori.

[7] I Anonym i Resti označuju posve suglasno Margaritu ženom Stjepana, koji se je po Anonymu zvao i Miroslav. Nikakav izvor ne dosuđuje Jelenu za suprugu Miroslavu, koji se je zvao i Stjepan; dapače napis i Resti izravno, a Anonym neizravno, Stjepana Miroslava priznaju Jeleninim sinom.

[8] O tomu Resti iznosi takovih potankosti, da je svaka dvojba isključena. I Anonym veli, da je Margarita svršila u Dubrovniku kao koludrica.

tosti svoju visoku starost, uz crkvu sv. Marije od Otoka, gdje je bila god. 976 sahranjena[1].

Tko bi dvojio o ispravnosti ovih zaključaka, morao bi oboriti bez izvora navedene historijske izvore, koji, premda u nikakvom međusobnom odnošaju, ipak se lijepo slažu, tumače i popuujuju.

Po ovom istraživanju rodovnica naših kraljeva bila bi ovako:

Tomislav (914—926)
Jelena (udata za) Krešimira I Mihajla
(† 976) († 945?)
Miroslav-Stjepan († 949)
(žena mu Margarita Rimkinja)

I tako, a to ponosom napominjem, zaslugom našega društva „Bihaća", znademo danas za našu prvu kraljevnu Jelenu, kćerku prvoga hrvatskoga kralja Tomislava, znademo za jednu kraljicu Jelenu, a potvrđuje nam se i Margarita; znademo, da je nasljedstvo i na tanku krv prelazilo, jer je Krešimir po Jeleni postao kraljem; znademo, da je hrvatski dvor bio još u ono doba u odnošaju s rimskom aristokracijom; znademo uz mletačku Hicelu iz XI. v., ženu Stjepana I, za još jednu Talijanku na hrvatskom prijestolju Margaritu, koja bijaše žena Stjepana, ali koji je imao i narodno ime Miroslav, pod kojim je obično u historiji poznat. I Bog dao, te Krešimira I. Jelena, Miroslavljeva Margarita, Stjepanova Hicela, Slavićeva Neda i Zvonimirova Lijepa, dobile još koju drugaricu, dokle nam vijenac hrvatskih narodnih kraljica ne bude potpuno poznat! Dosele ljepšega uspjeha nije društvo „Bihać" moglo željeti, a Bog dao, te mu ovaj ne bio ni zadnji ni najljepši!

[1] O tomu napis. Ako se je Jelena udala god. 930, moglo joj je tada biti po prilici 20 godina; pa stoga smrt ju je zatekla po prilici u dobi od 66 godina; a to je posve redovit ljudski vijek.

*